

Босна је земља љубави или једанаест питања за Дамира Шаботића

Сажетак: Рад представља одговор на критику ауторове књиге *Битка за прошлост. Иво Андрић и бошњачки национализам* (2018) коју је на порталу *Пешчаник* објавио Дамир Шаботић под насловом „Битка за Андрића“. Највећи део Шаботићеве критике односи се на пет страница из *Битке за прошлост* у којима је реч о контекстуализацији Андрићеве приче „Три дечака“ из пера Предрага Палавестре. Шаботић тврди да је Палавестра, следећи властиту идеологију, учитавао у Андрићева дела смисао који се у њима не може наћи: тамо где Андрић исписује поруку наде и оптимизма, каже Шаботић, Палавестра чита дијагнозу мржње и песимизма. Аутор тврди да Палавестра није Андрићевим делима приписивао смисао који се у њима не може наћи и да дијагноза мржње у њима постоји независно од Палавестрине интерпретације. Аутор такође тврди да је сасвим неубудљив напор да се Палавестра представи као еквивалент бошњачким националистичким критичарима Андрићевог дела, и поставља Шаботићу једанаест питања која – уколико Шаботић одлучи да на њих одговори – алузивност и стратешку неодређеност његове критике треба да претворе у јасну и експлицитну критичку позицију.

Кључне речи: Иво Андрић, Предраг Палавестра, националистичка интерпретација, историјски ревизионизам

Човијек заправо не осјећа праву жељу да комуницира са
средином којој све то мора објашњавати увијек поново.
Светозар Петровић, *Природа критике*, 135.

Радо бих на критику моје књиге *Битка за прошлост* коју је на сајту *Пешчаник* 15. маја 2019. објавио Дамир Шаботић одговорио на истом месту (Шаботић, 2019), као што и приличи, али већ знам да модератори тог сајта знају да обичном непажњом, без зле намере и сасвим невино, изоставе део нечијег текста, а да је после тешко од њих добити одговор на електронску поруку којим тражите да се та грешка објасни и исправи. Из круга око *Пешчаника* већ су стизале похвале Махмутџеџићеве књизи *Андрићевство* – сам аутор је на трибини у Мостару истакао да је Латинка Перовић у личној комуникацији с њим књигу похвалила рекавши да књига ”доприноси ослобађању Андрића од његове велике несреће – идеологијске канонизираности” – па се прибојавам да би модератори овог портала могли у овом случају бити још непажљивији него иначе, те скратити или на неки други начин изменити текст Махмутџеџићевог критичара и опонента. Будући да у овој критици под насловом ”Битка за Андрића” Дамир Шаботић и сâм закључује да је скраћивање и изостављање једнако фалсификовању, надам се да ће разумети моје оклевање, и да му неће бити сувише мрско да ми на неколико питања која ћу му овде поставити одговори у следећем броју *Свезака*. Књижевне расправе најбоље је водити у књижевним часописима, а ја и у његово и у своје име захваљујем редакцији што нам љубазно уступа простор за овај разговор. Захваљујем Шаботићу на похвали да сам у *Бици за прошлост* изложио ”углавном разумне аргументе” критикујући оно што ”сматра(м) националистичком критиком” Иве Андрића, каже Шаботић дистанцирајући се од моје квалификације критикованих аутора као националиста. Иако ова његова

критика можда и неће отворити нову етапу у писању књижевне критике на простору нашег заједничког језика, ипак засигурно можемо рећи да је својом усредсређеношћу на *саму ствар* и углавном успешним уздржавањем од прављења ”човека од сламе” Шаботић показао да се полемике могу водити оштро, бескомпромисно и због саме ствари која се разматра. На Шаботићеве критике одговорићу на почетку овог текста. За расправу о Палавестрином тумачењу Иве Андрића требаће нам мало више времена, а кроз читав текст поставићу Шаботићу једанаест врло јасних и прецизних питања. Озбиљност с којом је приступио критици моје књиге охрабрује ме у уверењу да се о та питања неће оглушити.

”Банкњижевни ракурси”

Прва Шаботићева критика односи се на моју ”аналогiju” која, каже Шаботић, моју ”уверљиву аналитичку мисао свод(и) на баналност идеолошких реплика”. На такву сличну примедбу, а у вези са истом том аналогijом, већ сам одговорио Давору Бегановићу у краткој размени коју смо поводом *Битке за прошлост* водили на сајту Ивана Ловреновића у јесен 2018. године. Шаботић за ту размену не мора да зна, мада би било необично да не зна за једну од две полемике вођене недавно и у његовој властитој средини поводом књиге коју критикује. Можда грешим, али ми се по читавом низу трагова у његовој критици чини не само да зна, него и да своју критику формулише тако да – Бахтину би се то допало – у исто време у властити текст призове те две полемике (Бегановић, 2018а и 2018б; Казаз, 2018а и 2018б; Милутиновић, 2018а, 2018б, 2018ц). За сваки случај, поновићу овде тај одговор Бегановићу:

”Та логичка операција, која служи дискредитовању саговорника и прекидању сваке расправе, те обезбеђује да останемо сами на сцени као једини говорници којима нико неће моћи да противречи, може се назвати *аргументом геноцида*. У најтемељнијој и најпотпунијој историји рата у Босни и Херцеговини, Пол С. Шоуп и Стивен Л. Берг примећују: ’Оптужба за геноцид тако постаје средство негирања и порицања свих других питања која окружују конфликт.’ (Burg и Shoup, 2000, 184) Ако нешто успешно уведете у Холокауст-аналогiju, више се уопште не морате трудити око аргументације, нити се у дебати може поставити било које друго питање о конфликту, јер ту свака расправа престаје. Бегановић га користи – и то је његова друга критика на коју овде хоћу да одговорим – да одбаци једно питање које постављам у књизи *Битка за прошлост*:

’У априлу 1992. године, на самом почетку рата, припадници сарајевског МУП-а, све сами Муслимани, стрелјали су у Великом парку у Сарајеву осам заробљених војника ЈНА. Толико су имали; шта би радили да су имали осам хиљада?’ (Милутиновић, 2018, 246) Овај се исказ може подјелити на двије саставнице. Био је то злочин о којем се нико разуман не може спорити – ружан и непотребан. Друга је саставница махмутћехајићевска апликација псеудоетичкога коментара на горе споменуте чињенице. Алузија је на осам тисућа погубљених Бошњака у Сребреници, јединоме јуристички санкционираном геноциду на тлу Европе након Другог свјетског рата. Проблем са Милутиновићевом формулацијом јест да Бошњаци *нису* имали на располагању 8000 војника ЈНА. (Бегановић, 2018а)

Ја и даље мислим да је ово питање сасвим сувисло у контексту у којем је постављено, а да није псеудоетички коментар, и волео бих да ми неко на њега одговори уместо да га просто одбаци. Ево зашто: *Битка за прошлост* бави се низом аутора који промовишу

ревизионистичку историју наше даље и ближе прошлости. Читалац ће тамо наћи, поред осталог, кратку анализу једног одломка из чланка Адила Зулфикарпашића који се односи баш на Вишеград и злочине из Другог светског рата. (Милутиновић, 2018, 43-44) Зулфикарпашићева стратегија није порицање злочина, него њихово прикривање: он пише о четничком убијању Муслимана у Вишеграду 1942. године, али прећуткује усташку кампању убијања Срба у Вишеграду из августа 1941., којој је ова четничка следила као освета. Ово прво 'се зна', а ово друго се потискује. То није цела истина. Овде се не могу поновити сви примери – читалац ће их наћи у мојој књизи – и довољно ће бити да се само сетимо да *сваки* национализам конструише властиту нацију као апсолутно невину жртву туђег зла. Бошњачки национализам није изузетак из тог правила. Кад би национализам одустао од овакве конструкције и почео да се бави *целом истином*, одмах би започео процес властитог потирања: укратко, Мустафа Имамовић почео би да личи на Енвера Реџића. Најамбициознији ревизиониста у том смислу је Русмир Махмутџеџајић. Његова књига *Андрићевство* садржи, као своју централну наративну линију, конструкцију бошњачког идентитета као утеловљења Апсолутне Невиности, коју још од 1015. године покушава да уништи Апсолутно Зло реинкарнирано у великом броју различитих хришћанских и секуларних актера, од којих су Срби најпроминентнији, и чију идеологију формулише дело Иве Андрића, па се зато та идеологија може назвати *андрићевством*. Махмутџеџајић даје и низ примера за то уништавање – убијање, истребљење, геноцид – која сежу уназад до Светог Саве, дакле до почетака писаних трагова српске културе, а допиру до наше савремености. Наравно да ни у једном тренутку не помишља да представи и тамнију страну бошњачког идентитета, на пример у односу на Србе – а било их је, зар не? Но, Апсолутна Невиност не може опстати ако на њу падне и једна једина сенка, јер би одмах престала да буде апсолутна. Битка за прошлост не указује на сваки пример ове Махмутџеџајићеве стратегије, али истиче неколико илустративних, и застаје у најскоријој прошлости: у Махмутџеџајићевој презентацији последњег босанско-херцеговачког рата. Ту је Махмутџеџајић не само сведок, него и учесник. Веома проминентни учесник: у јавности га представљају као током рата 'другог у Бошњака', одмах иза Алије Изетбеговића, и он не протествује због тога. То је, онда, један врло привилеговани сведок, на позицији са које се много може видети. Ако такав сведок рат представи само као српски геноцид над Бошњацима, Апсолутно Зло против Апсолутне Невиности (читалац *Битке за прошлост* сетиће се и да Махмутџеџајићево асоцијативно повезивање Андрића са нацизмом овде служи за конструкцију *андрићевства* као варијанте српског нацизма), није ли онда задатак критичара да подсети читаоца да је то само још једна инстанца исте оне ревизионистичко-националистичке стратегије о којој је овде реч? Такав критичар не може да полаже право на оригиналност, јер он само подсећа на оно што се већ дуго и добро зна. Рецимо, код ове двојице америчких аутора, у књизи која је већ скоро двадесет година стандардни уџбеник на универзитетским курсевима који се баве босанско-херцеговачким ратом, пише следеће: "Приписати такве чинове свим странама било је критиковано као "морално изједначавање" или као напор да се минимализују разлике између учесника у борби, као средство игнорисања посебне одговорности Срба за деструктивност и бруталност рата. Наша анализа јасно представља једну страну – Муслимане – као оштећену страну, која се бори за опстанак као политичка заједница, ако не и за само своје постојање. Али, истовремено, докази које смо овде презентовали јасно показују да су се све три стране – укључујући и Муслимане – понашале на начин који поткопава свако полагање права на моралну супериорност." (Burg и Shoup, 2000, 180-181) Дакле, ништа ново: то смо већ знали. Уместо Апсолутне Невиности и Апсолутног Зла, имамо два зла, једно веће, друго мање. *Битка за прошлост* ту новост саопштава не Бегановићу, који је то сигурно знао и раније, него Махмутџеџајићу, који,

иако је био на позицији са које се не само може видети боље и више, него се са ње могло и утицати на размере зла, и даље конструише наратив о муслиманима и Бошњацима као *мирнима*, који само у себи траже "најдубље почело људскости", боре се за свачије право на слободу и правду, никоме никакво зло нити мисле нити чине, а зло трпе, који пише књигу о *етици сећања* и позира као учитељ морала – а истовремено га видимо како користи свој положај потпредседника владе да спречи откривање злочина над Србима у Сарајеву упозоравајући једног од команданата Патриотске лиге да престане да износи у јавност податке о тим злочинима. (Donia, 2006, 399) То јесте полагање права на моралну супериорност уз истовремену 'опструкцију пута правде', да се послужим једним правним изразом како ме Бегановић не би поново прекорио због 'псеудоетичког коментара'. Те две ствари не иду заједно. Пример којим сам ту противречност илустровао чак је неадекватан стварној сразмери цивилних жртава (по наводима Токачиног Института две трећине су Бошњаци, а једна четвртина Срби) јер ту сразмеру поставља на 1000 према 1. Волео бих да чујем одговор на ово питање које сам поставио и то од оних који, као Махмутџехајић, инсистирају на моралној супериорности, па онда и из ње изведеном наративу о Апсолутном Злу и Апсолутној Невиности у оквиру Холокауст-аналогије. То је сам почетак рата, април 1992. године, тих осам младића нису никакви четници и кољачи, него регрути ЈНА, који су се нашли усред нечега за шта не сносе никакву одговорност. Зашто је Апсолутна Невиност морала да их убије? И још, оно што Бегановић није пренео из моје књиге, Ксавије Бугарел цитира из 'Упутства за муслиманског војника' које су 1993. године саставили бихаћки и зенички муфтија следећу реченицу: 'Командни официр одлучује да ли је за опште добро боље ослободити, разменити или ликвидирати заробљеника.' (Bougarel, 2017, 149) Муфтије очито нису имале високо мишљење о Женевској конвенцији. Упутство разоружава својом експлицитношћу: ликвидирање заробљеника није импулсивни чин, акт гневом замрачене свести, него резултат рационалне процене и одлуке командног официра, те санкционисано од стране двојице високих верских службеника. Шта би било, и где би се све чуло, и какве бисмо све закључке извели, кад бисмо пред собом имали слично упутство хришћанском војнику састављено од стране двојице владика? На моје питање – шта би ови припадници сарајевског МУП-а радили да су имали 8000 уместо 8 заробљеника – одговор не може бити 'нису имали 8000', јер је то већ садржано у питању. Одговор може бити или 'стрелјали би осморицу, а остале би поштедели', или 'стрелјали би све'. Не знам шта је тачан одговор, па зато и питам. Ово питање не 'релативизује' Сребреницу, јер је то немогуће – злочини се не могу ни релативизовати ни правдати другим злочинима, а они који у оваквим стварима узвикују 'релативизација!' обично само покушавају да спрече да се о неким злочинима уопште проговори – али поставља под другачију светлост Холокауст-аналогију, тврђење о моралној супериорности, Апсолутном Злу и Апсолутној Невиности, српском нацизму, а пре свега Махмутџехајићеву позу учитеља *етике сећања*. Њему је то питање и упућено. Заиста ме чуди што се Бегановић добровољно јавио да вади кестење из ватре уместо 'другог у Бошњака', учитеља етике и проповедника истине, доброте, лепоте и љубави. Занимљивије би било да смо тај одговор препустили њему." (Милутиновић, 2018а)

То је сад, претпостављам, јасно. Немам ништа против да Шаботић ово питање сматра баналним – банално је обично, тривијално, свакодневно, вероватно Шаботић ово питање слуша свакодневно и већ му је помало досадило – али идеолошко свакако није, мада чак и образовани људи користе придев "идеолошко" да означе нешто што им се не допада, а немају воље или способности да објасне зашто, па се због тога не треба узбуђивати. Оклевам, међутим, да Шаботића позовем да на ово банално питање одговори, кад га је већ Бегановић зграбио Махмутџехајићу испред носа: чини ми се да ће му бити лакше да

се не сложи са питањем. Али ако ипак хоће, његов одговор ће ме веома занимати. Оно друго што Шаботић сматра мојом "аналогijом" – Зулфикарпашићево прикривање злочина у Вишеграду у лето 1941., и моју исправку која има за циљ рестаурацију целине историјских догађаја – мој критичар сасвим исправно разуме: заиста се ради о мојој намери не само да оспорим ревизионистичку димензију овог бошњачког дискурса о Иви Андрићу, него и да за њу пружим доказ или илустрацију. То је у *Бици за прошлост* важан део мог аргумента, јер тврдим да овај дискурс уопште и нема за циљ критику Андрићевих дела, него ревизију историје Османског царства и Југославије, и нормализовање такве ревидиране историје у бошњачком јавном мњењу. (Милутиновић, 2018, 18-19) Не понудити никакав доказ за такво тврђење био би озбиљан недостатак, који би Шаботић с правом могао да критикује. Али он овај мој доказ одбацује зато што "ни једна ни друга хисторијска реминисценција" – ни Зулфикарпашићева асоцијација на убијање Бошњака на ћуприји, ни моја рестаурација историјске целине – "немају снагу аргумента ни за шта што је у вези с Андрићевим романом: ради се о двије хисторијске истине сучељене у тексту тако као да је важност једне условљена само искључењем оне друге". Не слажем се да је реч о двема истинама које *искључују* једна другу: реч је о два фрагмента једне истине који тек *заједно* стичу валидност. Шаботић је лепо приметио да Зулфикарпашићева интервенција заиста нема никакве везе са Андрићевим романом, што и ја тврдим у *Бици за прошлост* (он "нема шта да каже" о роману, 43), а моја и нема за циљ да буде у вези са Андрићевим романом, него да илуструје Зулфикарпашићев ревизионизам, што је Шаботић претходно потврдио, па онда нагло заборавио. И од исправног увида да аутор *Битке за прошлост* овим доказује своје тврђење о историјском ревизионизму, Шаботић стиже до следећег закључка: "Зато се аргументација претвара у свађу о пракривици, па није ни чудо што се тада један злочин квалифицира као *четничка освета*, као да сви злочини не почивају на неком концепту освете и као да се сви не правдају пракривицом онога над ким су почињени." Запањен сам овим преокретом: зар нисмо раније чули да аутор *Битке за прошлост* помиње злочине на ћуприји из лета 1941. да би показао Зулфикарпашићев ревизионизам? Како је то одједном постала "свађа о пракривици"? Како доказом указати на ревизионизам, а да то Шаботићу не изгледа као "свађа"? И зар заиста сви злочини почивају на освети? Нема злочина из страсти, користољубља, зависти, или због помраченог ума? Ако Шаботићу смета моје тврђење да су злочини из 1942., о којима пише Зулфикарпашић, били четничка освета, и ако мисли да ја тиме било шта *правдам*, онда је неспоразум између нас много дубљи него што се чини на први поглед. Кад за нешто наведете мотив – освета, завист, користољубље – то није *правдање*, него *објашњење*.¹ Тако су историчари објашњавали четничке злочине из 1942. године: рецимо, тако спиралу насиља у Независној држави Хрватској објашњавају Јозо Томашевић (Tomasevich, 1979, 127) и Дејвид Мотадел (Motadel, 2013, 1013); Ксавије Бугарел каже да је "ушашко насиље против Срба покренуло талас четничких освета против муслиманске заједнице" (Bougarel, 2018, 57); Енвер Реџић тврди да су "(у) муслиманским комшијама, које су учествовале у пљачкашким и кољачким ушашким одредима, Срби устаници видјели (...) свог првог и највећег непријатеља. Одбрана је добила облик масовне освете." (Реџић, 1987, 18-19) Стеван К. Павловић чак подсећа да су тако четничке злочине видели и аутори муслиманских резолуција (Pavlowich, 2008, 48), а они их свакако не би правдали било чиме, зар не? Да Андрићеве бошњачки критичари не познају, или намерно игноришу најбоље што нам је дала савремена историографија, сасвим је очекивано, али зашто се Шаботић љути кад ја на то подсетим бошњачке националисте, па ми још каже да се са

¹ Колико пута треба поновити да се злочини не могу правдати другим злочинима а да критичари *Битке за прошлост* престану да се праве како то нису чули, и како у тим условима задржати вољу да се комуницира са једном средином којој такве ствари треба објашњавати увек изнова?

њима *свађам*? Свађа ли се то Шаботић са мнош, или са овим горе набројаним историчарима?

Навео сам само пет аутора, а Шаботић ће и сâм, ако буде хтео, моћи да се увери како их има много више. То, наравно, не значи да је ово једино постојеће објашњење тих догађаја. Они који мисле да је ем банално, ем идеолошко, могу слободно да се приклоне ривалској школи мишљења у историографији. Њен поглед на ову ствар пре неки дан на конференцији за медије упечатљиво је сажео историчар Сулејман Угљанин рекавши:

Срби и Бошњаци имају потпуно супротстављене ставове о догађајима из ближе и даље историје, посебно кад се ради о злочину геноцида, злочинима над Бошњацима. Све који су чинили злочине над Бошњацима они проглашавају херојима. Стефана Немању који је написао платформу за злочине, за истребљење наших предака Богумила и Илира овде, на Сабору 1176. године. На тој платформи су Караџић и Младић и раније Дража Михаиловић, спроводили овде злочине геноцида. Таквом злочинцу су дали улицу овде и зваће свеца, и дали су основној школи у Новом Пазару име злочинца који је веће злочине починио од Младића. Прочитајте житије Светог Симеона па ћете знати о чему се ради. Прочитајте ту платформу за истребљење Илира, Богумила и њихових потомака. Док будемо крили осећања живећемо у заблуди. (*Најжешћа провокација Угљанина до сада!*, 2019)

То је историографска школа *дугог трајања*, која феномену који се студира прилази покушавајући да га захвати у корену: у првим писаним траговима српске културе. Велики лук спаја дванаести и двадесети век, а Караџић и Младић своје политичке и војне планове стварају тек пошто су пажљиво проучили житије Стефана Немање, и упутства која из њега произлазе. За разлику од Томашевића, Бугарела, Павловића, Мотадела и Реџића, који злочине над Бошњацима *правдају* осветом, школа мишљења чије погледе овде сажима Угљанин ускраћује тим злочинима било какво оправдање, раскринкава њихово порекло и легитимацију, и смешта их у дуги, хомогени низ идентичних, а парцијалних манифестација истог великог плана, формулисаног још у дванаестом веку и забележеног у првом делу српске књижевности, што је неповратно одредило садржај ове књижевности све до наших дана. Исти тај поглед може се наћи у Зулфикарпашићевим чланцима у *Босанским погледима*, што помињем у *Бици за прошлост*, и много детаљније образложен у *Андрићевству* Русмира Махмутџеџајића – који, међутим, сматра да је творац ове завере против Бошњака тек Немањин син Сава – чему у књизи посвећујем више пажње, не само због његове елаборације овог историографског схватања, него и због његове главне тезе да се ова геноцидна платформа Стефана Немање из дванаестог века реинкарнира у Андрићевом делу на тако темељан начин да јој се због тога може дати ново име – *андрићевство*. Какве то мислиоце Шаботић штити од моје *свађе*? То што ови мислиоци тврде стварно нема никакве везе са Андрићевим романима, али – и то је моје ПРВО ПИТАЊЕ Шаботићу – да ли би, и због чега, то требало прећутати у критици оних који су у дискурсу о Андрићевим романима унели аргументе ове историографске школе? А ако ипак не треба, како то рећи, а да то Шаботићу не изгледа као *свађа*?

Боље би било, и повољнији утисак би оставио, да Шаботић није покушавао да критикује *Битку за прошлост* у ономе што сматра ”ванкњижевним ракурсима”, јер у тим стварима очигледно није на терену који му је добро познат. Он ми пребацује што ”некритички прихватам занимљив закључак” Томислава Дулића да су усташке и немачке трупе биле

једини актери за које се може рећи да су током Другог светског рата у Југославији починиле геноцид, и пита ме:

зашто су Дулићеви закључци о актерима у геноциду током Другог светског рата на простору Југославије релевантнији од закључака неких других аутора, нпр. од закључака Владимира Дедијера и Антуна Милетића који су се такођер бавили геноцидом, али оним почињеним над муслиманима од 1941. до 1945. године? (Владимира Дедијер и Антуна Милетић, *Геноцид над Муслиманима, 1941 -1945*, Свјетлост, Сарајево, 1990). Зашто њихова књига, која представља *зборник докумената и свједочења* о четницима као актерима у том геноциду, нема снагу аргумента као Дулићева? Каквим се неспорним доказним поступком то може установити?

Дулићеви закључци релевантнији су баш због тога што је Дедијерова и Милетићева књига *само зборник докумената и свједочења* – Шаботић ово наглашава курзивом, из чега следи како он мисли да баш због тога овом зборнику треба указати поверење – зато што је то само сива архивска грађа која тек треба да се подвргне критици извора и интерпретацији коју историчари примењују да би се уопште могло говорити о неком закључку. Никакав ”неспоран доказни поступак” није овде потребан: Дедијеров и Милетићев ”закључак” не постоји, а постоји само претпоставка изражена у наслову и предговорима приређивача овог зборника. Ако те предговоре прочитате, ствари постају много јасније – и истовремено схватате откуд долазе самопоуздање и лакоћа с којом бошњачки националисти употребљавају термин геноцид, јер је ова књига објављена баш 1990. године, скоро у тачки кључања бошњачког национализма, и била ако не темељно читана, а онда свакако макар по наслову свима позната. Дедијер сматра да у геноцид спада бугарско протеривање Турака и муслимана после ослобођења од османске власти (Дедијер и Милетић, 1990, XIX); ”одузимање субјективитета једног народа или јавног проглашавања да он припада другом народу” (исто, XX), у чему се одмах препознаје стварање простора у који ће се, као рука у рукавицу, увући старчевићевско-ушашко проглашавање Муслимана најчистијим Хрватима – формулисање критеријума на основу расположивог материјала, а не налажење доказа на основу претходно постављеног критеријума; даље, у геноцид спада и уништавање превода Библије на словеначки језик у доба контрареформације у Словенији (исто, XXI), али и индустријализација Словеније после 1848., кад ”словеначки сељаци улазе у фабрике и постепено губе свој идентитет. То су геноцидне радње извршене у правним државама, Rechtsstaat.” (исто, XXII) На шта год да му поглед падне, Дедијеру изгледа као геноцид. Шта ће нам уопште термин геноцид, ако баш све може да се угура у њега? Сваки југословенски народ морао је имати свој геноцид, рекла је Теа Синдбек у једном предавању које сам чуо пре десетак година, и из горе наведеног може се видети да је у Дедијеровој радионици после Муслимана био дошао ред и на Словенце. Да је Дедијер поживео дуже, данас бисмо можда имали у рукама ту књигу: спаљивање Трубаревих словеначких превода и индустријализација као геноцид. Али, шта да радимо кад није било другог, а и Словенци морају имати свој геноцид? Да ли Шаботићу треба још ”неоспорног доказног поступка” зашто Дедијерова и Милетићева књига ”нема снагу аргумента”, или је ово довољно? Јер, има још, само се бојим да већ опасно стављам на искушење стрпљење читалаца, а још нисам ни близу ономе што је у Шаботићевој критици најважније. Дедијер је пре рата започео студије права, али је убрзо постао новинар, што је био и после ослобођења све до Ђиласовог пада. Његово престилизовање у историчара било је условљено баш тим падом, а омогућено Дедијеровим публицистичким талентом, склоношћу ка сакупљању докумената, великим образовањем и знањем језика, а на Западу и репутацијом

дисидента, коју му је донела неодслужена и опроштена затворска казна коју је зарадио подршком Ђиласу, као и његова агилност у раду Раселовог суда. Теа Синдбек је написала историју југословенске историографије, у којој се име Владимира Дедијера често среће, и увек као главног заступника партијско-државног погледа на историју. Синдбек се на крају књиге осврће и на четничке злочине, и напомиње да уопште није тачно да су ти злочини били скривани, јер су, поред осталог, били укључени и у оптужницу против Драже Михаиловића 1946. године, али да јесте тачно да су они постали тема *академског истраживања* тек у деведесетим годинама. (Sindbæk, 2012, 209) "Оно што је важније", наставља ауторка пишући о бошњачкој историографији у деведесетим,

јесте начин на који је прошлост коришћена као непосредни експланаторни кључ за разумевање садашњице. Сугерисан је јасан континуитет виктимизације Муслимана и српска агресија. Тај интерпретативни образац искључивао је комплексност југословенског Другог светског рата, у којем су Срби као народ више били жртве него што су били извршитељи злочина. Заснивање националне историје босанских Муслимана, међутим, тада није остављало простора за такве комплексности. Мада је та перспектива свакако била подржана стварном ситуацијом угрожености и виктимизације босанских Муслимана једнако у Другом светском рату као и у рату деведесетих, она је такође служила да легитимише бошњачке захтеве за истински независном босанском државом и да створи национални наратив о праведним бошњачким жртвама. (исто, 209)

Дедијерова и Милетићева теза о геноциду над Бошњацима у Другом светском рату нема много присталица у историографији изван Сарајева, где највероватније нема много опонената. Овај *зборник докумената и свједочења* нема снагу аргумента у академским расправама, јер уопште и није академски аргумент него сива грађа за евентуалну продукцију неког аргумента. Његов значај, међутим, нипошто не треба потцењивати, јер је, појавивши се баш у правом тренутку, послужио као трезор, оружарница, складиште муниције, из које су представници оне школе мишљења коју врло упечатљиво представља Сулејман Угљанин у малочас наведеном цитату вадили изоловане, деконтекстуализоване елементе, и укључивали их у историографски *мит* о вечитом страдању Бошњака. Мит није потпуна лаж, него полуистина, прича која увек садржи неке елементе истине, па је не само у широкој публици и лумпенинтелигенцији, него и у образованом свету, у који спада и Шаботић, али образованом једнострано и без могућности да критички сагледа нешто што излази из оквира академске дисциплине у којој је школован, то позивање на документа из овог зборника стварало утисак да је реч о утврђеној историјској истини која има "снагу аргумента". Тако смо онда дошли до Шаботићеве примедбе да *ја* "некритички прихватам занимљив закључак" Томислава Дулића, и његовог чуђења зашто то поверење не поклањам Дедијеровом и Милетићевом зборнику. Али добро је што овај закључак Шаботић сматра макар занимљивим: можда га то подстакне да мало више чита о томе. Дулићева књига *Utopias of Nation. Local Mass Killings in Bosnia and Herzegovina, 1941-42* (2005) није никакав зборник сиве архивске грађе, него узорна историјска интерпретација, са убедљивим теоријским оквиром, јасним аналитичком поступком, која, како је примећено већ у првим критикама ове књиге, може да служи као модел не само југословенској историографији, него и свима који се баве масовним насиљем уопште. *Utopias of Nations* је истовремено аналитичка микро-историја, ослоњена на критичку анализу и интерпретацију сведочанстава савременика и сведока, каква су она у Дедијеровом и Милетићевом зборнику, и синтетички преглед заснован на великом броју претходних истраживања, укључујући и

демографска, и на компаративном приступу феномену геноцида. Њена велика предност је што се не бави геноцидом над овим или оним народом, уз занемаривање свега другог, него *злочинима у рату*, па тако у њој читате и о усташким и о четничким злочинима – тачно о ономе што Шаботић види као две историјске истине које се узајамно искључују, а што, Дулић показује, може да се разуме тек кад се споји у једну целину. Шаботићу најтоплије препоручујем ову књигу: да је претходно имао у рукама, сигурно ме не би питао зашто су Дулићеви закључци о актерима у геноциду током Другог светског рата на простору Југославије релевантнији од закључака Владимира Дедијера и Антуна Милетића, него би то знао и сам.

Налажење криваца за измишљени злочин

Новембра прошле године полемисао сам са Енвером Казазом на сајту Ивана Ловреновића о постојању или непостојању ”великосрпске књижевне критике” Иве Андрића. (Казаз, 2018а и 2018б; Милутиновић 2018б и 2018ц) Повод је био моја критика Казазових тврђења, изложена у *Бици за прошлост*, да је овај бошњачки националистички дискурс о Иви Андрићу само ”овјеравање” ставова великосрпских критичара, и да је тај великосрпски интерпретацијски контекст ”наметнуо став о Андрићевој литератури као исламомрзитељском и противбошњачком тексту”. (Казаз, 2012, 325) Казаз је прво тврдио да тако нешто ”никад, нигдје” није написао или рекао, а кад сам му цитирао неколико реченица из његовог чланка ”Критика мржње и утопија љубави” у којима се понављају и варирају иста та тврђења – уз појачавање оптужби, све до тврђења да у ”османовом метанаративу” те великосрпске критике Бошњаци постају ”свеповијесни демони које треба уништити” (Казаз, 2016), дакле не Андрић, него *великосрпска књижевна критика позива на геноцид* – тврдио је да ја то *себе коригујем*, иако су у *Бици за прошлост* та тврђења сасвим коректно приписана Казазовом чланку, па није ни било разлога за корекцију. Кључна ствар, бар с моје тачке гледишта, била је питање постојања или непостојања такве великосрпске књижевне критике: насупрот Казазу, који не само што зна на њу, него и сажима њене главне ставове, ја – иако уображено верујем да литературу о Андрићу релативно добро познајем – не знам ни за један такав пример, и позивао сам Казаза да ми цитира макар један, и објасни како се код тог великосрпског критичара или критичарке Андрић тумачи на такав начин да бошњачки националистички критичари потом то само преузимају и понављају. И после два поновљена позива, Казаз је одбио да наведе макар један наслов неког таквог чланка или књиге, али је тврдио да и даље хоће да ”деконструира наративни систем, идеолошке подлоге и аксиоматски низ такве критике”. Како ће то овај Деридин следбеник урадити без навођења макар једног текстуалног примера, и колико ће таква деконструкција бити уверљива? Пажљиво ћу пратити појављивање те деконструкције, али мислим да је мој закључак из *Битке за прошлост* у тој полемици добио потврду: таква великосрпска критика не постоји, њу је Казаз измислио, тачно онако као што је Кадрибеговић измислио оно фантомско писмо које Андрић наводно упућује Мирошевићу и у њему се жали на ”арапског варалицу” и мирис лоја у Сарајеву. Кадрибеговић својом измишљотином дефамира Андрића, а Казаз својом српску књижевну критику. Та измишљена великосрпска критика треба да легитимише и искупи бошњачки националистички дискурс о Андрићу, и да оснажи представу о бошњачком национализму као увек само реактивном.

У *Бици за прошлост* упутио сам Казаза где може да нађе чланак Предрага Палавестре у којем се помињу различити наслови Андрићеве приче ”Писмо из 1920. године”, за који

је Казаз мислио да се налази у Палавестриној *Књизи о Андрићу* и тврдио да у њему Палавестра правда рат у Босни. Уз ослонац на недавно објављену књигу Душана Глишовића *Иво Андрић. Историја и политика* (2017), показао сам да Палавестра нити је ”манипулисао” насловима Андрићеве приче, како Казаз тврди, нити је било чиме правдао рат у Босни. Казаз је покушао да ме увери да Палавестра у свом коментару Андрићевог фрагмента ”Три дечака” под насловом ”Трагови Андрићевих предсказања” заправо ”есенцијализује мржњу у Босни”, уместо да за њено произвођење окриви зле елите које мржњу стварају у институцијама система, те да тим пропустом Палавестра у ствари ”прикрива рад идеологије, њених апарата, њене институционалне моћи, у коначници њеног зла”, и да Андрића схвата не као писца, него као пророка. ”Он поменуто Андрићеву причу”, каже Казаз, ”доводи у контекст крвавог босанског рата 1992-1995, проматрајући га као нужност због историје босанске мржње. Тиме је скинута одговорност с идеологије и институција система за ратну трагедију и пребачена на мржњу која, ето одувек траје, и трајат ће, ваљда, до конца свијета”. (Казаз, 2018а)

Мени није било јасно зашто би требало да поверујем да Палавестра мржњу у Босни есенцијализује, кад у ”Траговима Андрићевих предсказања” уопште нема никаквог објашњења њеног порекла – нити се каже да је есенцијална, нити се разматрају зле елите и институције система које мржњу наводно производе – а слажем се да је Палавестра Андрићеву причу ”Писмо из 1920. године” због забуне коју стварају различите верзије наслова на полеђини рукописа схватио као предсказање рата из деведесетих година. Једино не видим како се то схватање Андрића као пророка – многи то кажу за Достојевског због романа *Зли дуси*, па се због тога нико не скандализује – и Палавестрина брзоплетост у којој заборави да је радња ове приче недвосмислено смештена у период између два светска рата, могу схватити као *великосрпски пандан бошњачкој националистичкој критици Иве Андрића*, у којој се тврди да је Андрић негативно приказивао Турке и Бошњаке, мрзео муслимане и ислам, фалсификовао историју, био пристрасан у корист хришћана и хришћанства, био ренегат, каријериста и неморални опортуниста, повезан са Хитлером, Недићем и Дражом Михаиловићем, подстицао геноцид над Бошњацима или га макар легитимисао, те нарушавао јединство Босне и Херцеговине признањем да у њој живе и Хрвати, и Бошњаци и Срби. Нарочито ми је неубедљив временски оквир у који је ова необична операција смештена: ако је Палавестра пример те великосрпске критике коју бошњачки националисти само преузимају и понављају, како је могуће да они прво изрекну – и то више пута, и у дебелим књигама као што је Ризвићева – све ово горе наведено, а тек 1997. Палавестра каже да је Андрић предвидео рат у Босни? И онда они то преузимају и понове – где и ко то преузима и понавља? – у периоду од 1960 до 1995, дакле пре него што ће Палавестра то написати? Сви воле да понављају Кишову реченицу да је национализам пре свега параноја, а ретко ко пристаје да себе подвргне том тесту.

У свом другом и последњем оглашавању, Казаз ми није показао где то и како Палавестра ”есенцијализује мржњу у Босни” и тако ствара идеолошко оправдање за рат, али ме је због мог закључка о Палавестриној брзоплетости оптужио да се са Палавестром слажем, да и ја тврдим да је Босна земља мржње, да тиме у Андрићева дела уписујем идеологију правећи се да тумачим књижевност, да и ја есенцијализујем мржњу, и да после тога више немам шта да тражим у послу књижевноме, те да више неће са мном да разговара. Истину за вољу, успут је и преформулисао тврђења која сам критиковао у *Бици за прошлост*, и око којих се овај спор и развио, па сад уместо да бошњачка националистичка критика ”овјерава”, преузима и понавља, великосрпску критику Андрића, Казаз каже да се оне међусобно потхрањују, а уместо да је великосрпски

националистички контекст ”наметнуо став о Андрићевој литератури као исламомрзитељском и протибошњачком тесту” (Казаз, 2012, 325), Казаз на крају каже: ”Би ли без српске националистичке критике Андрића било оне бошњачке? Би, наравно, није Куртовићу, Ризвићу, Махмутџехајићу или ауторима из зборника *Андрић и Бошњаци* била потребна великосрпска рецепција Андрића као услов за њихово писање.” (Казаз, 2018б) Нису полемике увек узалудне, па макар се завршавале изнуђеним признањима: Казаз се на крају ипак сложио с оним што тврдим у *Бици за прошлост*, и сад је још само остало да сачекамо да неко – пошто Казаз одбија да то учини – наведе имена аутора и наслове књига и чланака у којима се та великосрпска критика Иве Андрића може наћи, и тако с Казаза скине сумњу да је ту критику просто измислио.

Шаботићеву критику *Битке за прошлост* разумем као наставак ове полемике – зато је овај сажетак дебате са Казазом био овде неопходан – из које се Казаз нагло повукао индигниран мојом идеологизацијом књижевности и уписивањем идеологије у Андрићева дела. Али пре него што одговорим Шаботићу, хтео бих да објасним властите недоумице у вези са мржњом у Босни, како нам се то питање не би стално пречило на путу.

Земља љубави

Све то са мржњом у Босни врло је компликовано и изгледа као минско поље кроз које нема сигурне стазице, и зато ја са себе унапред скидам сваку сумњу и тврдим – први на свету, бар колико је мени познато – да је Босна земља љубави, те то стављам и у наслов овог чланка да се случајно не превиди. Кад смо то уклонили с дневног реда, да наставимо: у спору око Андрића тврђење да је Босна земља мржње има статус стратегије која кружи између учесника у игри. Утврдити ко га је први извукао из приче ”Писмо из 1920. године” и увео у циркулацију у политичким борбама било би једнако тешко као и утврдити ко је приви отпевао *Хасанагиницу* – дословно, јер се велики део ове циркулације одиграва на усменом нивоу – али у даљем развоју ове теме ствари постају јасније. То каже резигнирани Андрићев јунак Левенфелд у ”Писму”: огорчен и згађен, Левенфелд одлази из те земље мржње и гине у шпанском грађанском рату. Ова реченица у једном тренутку постаје аргумент у рукама бошњачких националиста против Иве Андрића и доказ да је он мрзео Босну. У другом тренутку постаје – ако је Иво Жанић добро информисан (Žanić, 1996) – аргумент у рукама српских националиста, као доказ да је заједнички живот у Босни и Херцеговини немогућ, и енглески превод ове приче дели се у Карацићевом ”уреду на Палама” страним дипломатама у очекивању да ће они разумети поруку и у складу са њом изменити своју политику према Босни и Херцеговини.²

² Када се овај моменат помиње, увек се као у потпуности остварена претпоставља *намера*, а никад се – бар колико ја знам – не размишља о *могућим ефектима* тог Карацићевог, или ко год да је дошао на ту идеју, потеза. Претпоставка је да су те дипломате и генерали УНПРОФОР-а прочитали превод ”Писма из 1920. године”, и одмах сели да својим претпостављенима пишу извештаје под насловом ”Босна је земља мржње и мора се поделити на три дела”. Многи од њих, међутим, у међувремену су објавили књиге о свом виђењу рата у Босни и Херцеговини, па сад и ми можемо да видимо какву је то читалачку публику имао превод Андрићеве приче. Шта год иначе мислили о њима појединачно, или о улози тзв. међународне заједнице у том рату, једно је извесно: ти људи нису били наивне будале. Многи од њих, а нарочито војници и службеници разних агенција Уједињених нација, са разгранатом и поузданом мрежом војника и службеника широм земље, добро су разумели шта се дешава. Шта вам изгледа вероватније: да су своје мишљење о томе обликовали под утиском Андрићеве приче, или под утиском онога што су својим очима видели и читали у извештајима својих подређених? То је смисао реченице из *Битке за прошлост* да су о Босни као земљи мржње или љубави и ти странци могли имати своје независно мишљење. (Милутиновић,

Реакције на ове употребе Левенфелдове реченице биле су идентичне: критика поједностављеног читања и показивање, *ad nauseam*, да то није смисао приче, а нарочито да грађанин Иво Андрић није тако мислио. Али те реакције, ма колико се трудиле да буду *корекције неадекватних књижевних интерпретација*, нису на томе остајале: као што су националисти Левенфелдову реченицу користили као *шифру стварности*, тако су и критичари њихових интерпретација доказујући да Андрић то није ни мислио ни написао истовремено доказивали да та реченица не може бити шифра стварности у Босни. И не може, стварно: ова реченица има смисла као исказ резигнираног човека после насиља које је у Првом светском рату гледао у Босни – читатељка ће се већ сетити против кога је оно било уперено, ја не бих да се *свађам* – али у сваком другом контексту је бесмислена, јер би требало да значи да је *главна карактеристика* Босне мржња. Но полемички жар иде даље, и одбрана Андрића од националиста, српских и бошњачких, претвара се у одбрану Босне: ако они већ тврде да је Босна земља мржње и да је Андрић тако мислио зато што је и сам мрзео Босну, велико је искушење не склизнути у тврђење не само да он није тако мислио, него и да је ”Писмом из 1920. године” Андрић ”доказао” да то није тачно, те да мржње у Босни *нема*.

Тешко је у овој ствари избећи инструментализацију књижевности. Као што националисти користе Андрићеву литературу да пусте у циркулацију један аргумент из савремених политичких расправа, тако и њихови критичари могу подлећи искушењу да учине исто то: ако су националисти тврдили да је Андрић у Босни видео мржњу, њихови противници ће морати да тврде како му то ни на памет није пало, и да је он, напротив, тврдио све супротно од тога. Ако је реченица ”Босна је земља мржње” за националисте функционисала као шифра стварности, њихови критичари ће морати да је потискују реченицом ”Андрић каже да у Босни нема мржње”. Ово прво тиче се интерпретације Андрићевог дела. Ово друго била би још једна употреба књижевности у политичкој борби. И једно и друго је грубо поједностављивање. Ако вам којим случајем падне на памет да кажете како код Андрића ствари нису баш тако једноставне, да подсетите на друге инстанце из његовог дела у којима се размишља о мржњи, и да је Андрић, за разлику од оних који размишљају на нивоу ”две ноге лоше, четири ноге добро” ипак имао мало суптилнији интелект, па формулисао *тензије* а не једноставне *шифре стварности*, одмах ћете се сврстати међу националисте који тврде да је Андрић видео Босну као земљу мржње. Још горе ћете урадити ако посумњате у исправност шифре стварности ”нема мржње у Босни”: тек онда вам нема помоћи.

Нити је Андрић тврдио да је Босна земља љубави – то, за сада, тврдим само ја – нити је у њеној историји увек све било лишено мржње између народа који у њој живе. И једно и друго тврђење је, Шаботић би рекао, *банално*. Зашто онда то банално морамо непрестано да потискујемо? ”Писмо из 1920. године” не *доказује* да је Босна земља мржње, али исто тако не доказује ни да није таква. Они којима је заиста стало до тога да се утврди смисао ове приче, неће се опредељивати ни за једно ни за друго тврђење, ма колико она могла бити корисна у савременим политичким борбама. Левенфелд у овој причи обликује упечатљиву слику Босне и Херцеговине у којој припадници трију вера не живе у слози. То што лик из приче, који ту слику сажима у једну реченицу, гине у другој земљи политичке, а не верске мржње не значи да је Левенфелдов опис односа између вера у Босни његовом смрћу поништен. Он опстаје као релативизован – не вреди

2018, 340) Параноја – или, најпросто, недостатак солиднијих доказа – ту реченицу мора да протумачи као ауторову изјаву да је Босна земља мржње.

бежати од мржње из једне земље у другу, има мржње и на другим местима, није Босна у том смислу никакав изузетак – али ипак опстаје. Читалац га може игнорисати, ако му се не допада, али га коректан интерпретатор не може прогласити оспореним или поништеним Левенфелдовом смрћу. ”Писмо” чак и није најпогоднији Андрићев текст за илустрацију тврђења да је Босанац Андрић, у једном сасвим јасно одређеном историјском тренутку, односе између етничких заједница у Босни и Херцеговини видео као обојене мржњом. Има делова Андрићевог опуса који су у том смислу много експлицитнији. Рецимо, опис погрома из 1914. у *Госпођици*:

Припадници трију главних вера, они се мрзе међусобно, од рођења па до смрти, безумно и дубоко, преносећи ту мржњу и на загробни свет који замишљају као своју славу и победу а пораз и срамоту комшије иноверца. Рађају се, расту и умиру у тој мржњи, тој стварно физичкој одвратности према суседу друге вере, често им и цео век прође а да им се не пружи прилика да ту мржњу испоље у свој њеној сили и страхоти; али кад год се поводом неког крупног догађаја поколеба устаљени ред ствари и разум и закон буду суспендовани за неколико сати или неколико дана, онда се та руља, односно један њен део, напавши најпосле ваљан повод, излива на ову варош, познату иначе због своје углађене љубазности у друштвеном животу и слатке речи у говору. (...) Тај сарајевски бес мрзости, који столећима негују разне верске установе, коме погодују климатске и друштвене прилике а подржава га развој историје, избио је и сада и сручио се на улице модерног дела града (...). (Андрић, 1981, 99-100)

Ово не каже књижевни лик, као Левенфелд, него глас који приповеда причу, и није ничим релативизовано. Овако издвојено из контекста заиста звучи застрашујуће – мада ни изблиза онако како уме да зазвучи Томас Бернхард о Аустријанцима или Радомир Константиновић о Србима. Андрић, међутим, овај опис не протеже на *све* Сарајлије, него врло прецизно каже да се односи на ”факир-фукару”, ”руљу”, ”масу лумпенпролетаријата и ситног, гладног грађанства”, и то из све три вере: глупост и злоћа су прилично равномерно расподељене међу народима, нико се не жали да их није добио довољно. Сарајлија Андрић је ово видео и знао, па и записао. Не сви, али неки Сарајлије су овакви, каже овај опис. Не треба нам богзна колика храброст да се с тим суочимо. Још експлицитнији је глас који приповеда причу у *Омер-паши Латасу*: ”Сарајево није град злочина, бар не јавног и крвавог; пре би се могло рећи да је град мржње (...).” (Андрић, 1981б, 255) Најексплицитнији је фрагмент ”Три дечака”: торзо можда добре приче, али мучне и тешке, па није ни чудо да му се Андрић није враћао. Три дечака одрастају у православној, католичкој и муслиманској кући, и као што дишу тако упијају и мржњу према друге две вере. Сви? Не знамо, а није ни важно: овај фрагмент је о томе како су расли они који у *Госпођици* крену у погром. Али најексплицитнији је запис ”Ноћни разговор 1941”, који има средишње место у Шаботићевој критици моје књиге, па ћемо га сада привремено оставити по страни. Ако ми Шаботић дозволи, ево још једне баналности: књижевност је, поред свега осталог, и о злу, а шовинизам и мржња према људима друге вере јесте облик у којем се зло често манифестовало у Босни и Херцеговини.

Видео је, дакле, Андрић и мржњу, ако што је видео и у приповедање претворио толико других ствари, због чега га и сматрамо великим писцем и споримо се поводом њега. Не постоји ни један разлог да и о томе не говоримо. Зар заиста нема историјских разлога да се о томе говори и пише? Да ли је Иво Андрић измислио тај погром из 1914, да ли је Левенфелда замислио као преосетљивог неурастеника коме се привиђају ствари којих

нема, није ли опис одрастања у породицама у којима се верска мржња преноси с колена на колена плод чисте фантазије? Не очекујем од Шаботића одговор на ово питање. Питање је реторичко.

На Андрића се још за његовог живота дизала вика због ”мржње у Босни”, на шта је он једном одговорио оним о невољности да се та мржња види, и о мржњи која се сручи на оне који се усуде да о њој нешто кажу. То можда има тежину и оптужбе и осуде у исти мах само у Босни и Херцеговини – ”он у Босни види мржњу!”, и готово, ништа више не треба рећи – али оног тренутка кад прекорачите њене границе, нико у томе неће видети ништа скандалозно. Не само због тога што ће они који нешто знају о историји Босне и Херцеговине бити склони да овом ставу дају изванредан кредибилитет, него и због тога што ће и сами имати искуства са писцима или научницима, у властитима срединама, који у фикцији или друштвеним наукама скрећу пажњу на муке и несреће својих друштава. Једино што скандалозно у томе може бити баш је овај напор да се зажмури, у дирљивом дечијем уверењу да ће ствар нестати ако ми одбијемо да је гледамо, а камоли именујемо, и још додатно оне који неће да нас у тој инфантилној стратегији следе прогласимо кривцима за постојање саме ствари. Напор не треба да иде у правцу искорењивања и превладавања саме ствари, него у правцу надзора над говором о њој, и прибијања на стуб срама свих који за ту ствар употребе реч коју је и Иво Андрић за њу употребљавао. Једна од многих противречности у које се Енвер Казаз уплео јесте осуда оних који виде у Андрићевој прози и констатацију о постојању мржње, и истовремено тврђење да су мржњу у Босни произвеле зле елите и идеологије. Ово друго тврђење почива на претпоставци да мржње ипак *има*, па ко год да ју је произвео. Шаботић је ову противречност између знања о историји Босне и Херцеговине које имамо сви, па и Шаботић, и захтева да се то знање потискује, решио тако што оно што Андрић назива ”мржњом” учтиво зове ”тешко историјско наслеђе”. Није ли и то ”текстуално прилагођавање”, што иначе замера Палавестри? Како би било да у будућим издањима ”Писма” Левенфелд каже ”Босна је земља тешког историјског наслеђа”? И ствар је одмах бар упола лакша, зар не? Готово да је нестала, ја је већ једва и назирем...

Извињавам се Шаботићу на оволикој количини *баналности*. Ако је прескакао, што бих могао да разумем, боље би било да се врати на почетак и провери шта сам из ових цитата изоставио. А да предупредимо сваки неспоразум, сажимам своја тврђења:

1. Нема никакве сумње да су односи између припадника трију вера у Босни и Херцеговини кроз историју били и добри, и подношљиви, и изразито лоши, а у условима отвореног сукоба, какви су били два светска рата, и недвосмислено обојени мржњом. Иако се може навести обиље података, од анегдотских до документованих, који би показали да је и у тим најгорим моментима још увек било изузетака, примера сарадње, солидарности и симпатије, и да мржња ни тада није била тотална – што би могао бити смисао исказа ”Босна је земља мржње” – ипак се постојање мржње, па и њено повремено преовлађивање у Босни и Херцеговини, не може порицати. У противном није јасно како бисмо могли да објаснимо не само догађаје из два светска рата (овај последњи не помињем, иако би још више ојачао ово тврђење, јер покушавам да се држим перспективе коју је Иво Андрић могао имати) него и читав низ других, мање проминентних догађаја, као што су нереди поводом изградње звоника на православној цркви у Сарајеву, који се не могу објаснити ничим другим осим мржњом. Констатујући постојање мржње, не кажемо ништа о њеном пореклу, јер је то сасвим друго питање. Такође,

постојање мржње није универзално објашњење за све што се на овом терену дешавало: историја је увек комплекснија од једнодимензионалних објашњења.

2. Андрић је то знао и видео, као и многи други житељи Босне и Херцеговине, или странци који су у њој боравили, од којих је мало ко пропустио прилику да о томе нешто каже.³ Трагови тог знања расути су кроз његове романи и приче са темама из босанског живота, а најснажније изражени у опису нереда из *Госпођице*, те причама "Писмо из 1920. године" и "Три дечака", као и у "Ноћном разговору 1941". Сва четири дела настала су за време Другог светског рата или непосредно након њега, па има основа за претпоставку да је наглашавање постојања мржње – нема разлога да за то тражимо неки еуфемизам, јер је Андрић користио баш ову реч – између вера и народа у Босни и Херцеговини резултат Андрићевих сазнања о догађајима из рата. Треба, такође, приметити да таква перспектива изостаје у другим Андрићевим делима, како у оним написаним између два светска рата, тако и у оним настајалим од 1950. године па надаље.
3. То што неко може да види односе између вера и народа у својој земљи у таквом светлу, па и да то знање изрази у својим књигама, не значи да ту земљу мрзи. Напротив, указивање на мржњу може бити и покушај да се људи о њој освесте, да о њој размисле и покушају да је макар смање, ако не и потпуно искорене.
4. Они који негирају постојање мржње у историји Босне и Херцеговине, или ту историју не познају, или имају неки политички разлог за то. Они који је пренаглашавају, тврдећи да је мржња у Босни била и остала тотална, такође.
5. Они који тврде да је Андрићево дело само о мржњи, имају неки политички разлог за то. Они који негирају постојање описа ове мржње у неким Андрићевим делима, или та дела не познају, или такође имају неки политички разлог за то. *Утврдити постојање тих описа, указати на њихово историјско порекло, и размишљати о њиховом месту и значењу у Андрићевом опусу није никаква "манипулација", него уобичајени поступак тумача књижевности. Узалудно је негирати постојање таквих описа, то нас само чини смешним и некомпетентним. Ако хоћете да спречите националисте да се овом Левенфелдовом реченицом служе, ништа нећете постићи тврђењем да Андрић није видео никакву мржњу у Босни, напротив, и да у Босни никад никакве мржње није ни било.*

Сажетак

Шаботићев аргумент, ако сам га добро разумео, гласи: Предраг Палавестра је намерно погрешно интерпретирао Андрића, и приписао његовим делима дијагнозу мржње у Босни и Херцеговини, те тако служио интересима своје националистичке идеологије. Та Палавестрина интерпретација је управо супротна смислу Андрићевих дела, какво је, на пример, "Ноћни разговор 1941": тамо где Андрић обликује поруку наде и оптимизма, Палавестра учитава дијагнозу мржње, песимизма и чак слутње будућег новог рата. Да би то постигао, Палавестра скраћује цитате из Андрићевих дела, тако да ова порука наде и оптимизма нестане, а остане само дијагноза мржње, код самог Андрића иначе оспорена надом и оптимизмом.

³ Један од старијих путописаца по Босни, Гарднер Вилкинсон, 1844. године каже да је мржња Црногораца према Турцима "прегерана: они их презиру и гнушају их се" (Wilkinson, 1844, vol. 1, 441), али кад нешто касније стигне у Мостар и упозна се са представницима свих трију конфесија, он додаје: "Грци и католици огорченији су у мржњи једни према другима, него Турци и хришћани". (Wilkinson, 1848, vol. 2, 68)

Ја ћу тврдити, као и у *Бици за прошлост*, да Палавестра није Андрићевим делима наметао смисао који се у њима не може наћи, и да та дијагноза мржње постоји у Андрићевим делима независно од Палавестрине интерпретације. Такође, тврдићу да је Андрић у неким – не свим – својим делима дијагнозу мржње или релативизовао или доводио у тензију са поруком наде, али да она тиме није поништена. Палавестра је, читајући Андрића у једној сасвим специфичној херменеутичкој ситуацији, ову дијагнозу мржње схватио као Андрићеву слутњу новог рата, који се заиста и догодио, и брзоплето поверовао да исправљени наслов ”Писмо из 1992. године” није обична грешка, него да је Андрић видовито и прецизно датирао почетак новог рата. Тврдим, такође, да је сасвим неубедљив напор да се гротескним претеривањем ова Палавестрина брзоплетост претвори у ”великосрпски” еквивалент бошњачкој националистичкој критици Иве Андрића, еквивалент који је брзоплето измислио Енвер Казаз, и за који није успео да предочи ни један једини доказ. Надувавање Палавестрине брзоплетости до невероватних димензија неће успети да надокнади одсуство тих доказа, али ће можда створити још један нови мит бошњачког национализма: није Андрић тврдио да су Бошњаци ”демони које треба уништити”, него српска књижевна критика, ево, на пример, Предраг Палавестра. Против тога нико са стране не може ништа, осим да подсети како још увек постоји и *The Flat Earth Society* (Друштво равна Земља), али и да то никоме не смета да ужива у фотографијама плаве планете направљеним из свемира.

Немушти судија

Шаботићева критика *Битке за прошлост* своди се на његову интерпретацију мог разумевања кратког чланка Предрага Палавестре – чланка који се протеже на мање од четири странице, а у *Бици за прошлост* му је посвећено мање од пет, од укупно триста шездесет – којим се у *Свескама Задужбине Иве Андрића* уводи недовршена прича ”Три дечака”. Дакле, овде ћемо се бавити Шаботићевим читањем Милутиновићевог читања Палавестриног читања Андрићеве приче – ствар која ће мало кога инспирисати, али је ипак од извесног значаја. Шаботић је критичар који схвата значај доказа за сваки аргумент, важност прецизности израза и јасноће и доследности мишљења, ствари неопходних да би се из политичке аналитике и есејистичког трућања ушло у мирне воде књижевне интерпретације. Али усуђујем се да кажем, без намере да повредим Шаботићеву амбицију и самопоштовање, да је у том смислу неопходан још један додатни напор, па да се циљ и оствари. Није довољно само *имитирати гестове* које видимо да критичари изводе: треба, као и они, тим гестовима дати и неки садржај. Проницљива критика, бар се тако верује, открива пукотине у аргументу и недоследност у мишљењу, па Шаботић уз проницљив осмех примећује да ја ”пропитујем” неке ставове Енвера Казаза и Хатице Крњевић, ”упркост томе што (сам) их на почетку књиге сврстао међу ауторе који нису пропоненти националистичког дискурса”. И шта је ту погрешно? Никакву недоследност Шаботић овде није открио у *Бици за прошлост*, сасвим је нормално слагати се са неким ставовима једне ауторке, а оспоравати друге. Хатица Крњевић је ауторка дивних књига о усменој књижевности, али није у праву – и за то наводим доказ – кад имплицитно оптужује Палавестру да дописује наслове на Андрићевом рукопису. Исту такву гестукулацију великог открића Шаботић одиграва кад указује на ”празнине” у Палавестрином кратком чланку. Вођен мишљу да је писац пророк – треба се надати да ће некад неко експлицитно објаснити због чега би требало да нам се дигне коса на глави због тога што је Палавестра помислио и тврдио да је Андрић нешто предвидео – Палавестра ће ”рећи да је ’на основу сведочења и успомена људи који су под окупацијом живјели у Сарајеву’ (не наводи чијих!), као и на основу

онога што је сам могао видјети (не каже се шта је *могао* видјети) Андрић...” Знак узвика, курзив, аутор је узбуђен, открио је доказ: ствар је важна, иначе је Шаботић не би наглашавао, као да нам са проницљивим осмехом саопштава ”аха, не каже код кога се то Андрић обавештавао о томе како се живело под окупацијом, нити шта је то Андрић могао видети, дакле ствари су јасне”. Нису јасне. Мени ова Палавестрина реченица ни најмање не изгледа као доказ било чега, нити мислим да је Палавестра морао да понуди ова два податка. Андрић се обавештавао од преживелих пријатеља и познаника, од којих се двојица и именују у Палавестрином чланку – Метод Ракуш и Марко Марковић – а шта је могао да види после четири године усташке власти ваљда и Шаботић може да претпостави. Рецимо, могао је да види да у Сарајеву више уопште нема Јевреја. Могао је да види да недостаје много Срба који су ту живели пре рата. Да ли је то Палавестра морао да каже, или се могао ослонити на Шаботићево историјско образовање да то и сам претпостави? Да је Палавестра то написао, да ли би му Шаботић рекао да се *свађа*? Због ова два Палавестрина ”пропушта”, Шаботић ме осуђује што у Палавестрином кратком тексту не видим ”ништа спорно”. ДРУГО ПИТАЊЕ Шаботићу: зашто је важно чија је сведочења Андрић чуо, шта хоћете рећи овим немуштим наглашавањем речи ”могао”, и шта је овде спорно?

Као што прича ”Писмо из 1920. године” није написана 1920. године, него много вероватније током Другог светског рата или непосредно после њега, тако је сасвим невероватно оно што Шаботић брзоплето подразумева, чак се чуди што то није свима одмах јасно (”треба ли рећи”): да је Андрић ”Ноћни разговор 1941” написао у години која се налази у наслову. Шаботић главну индикацију за ту немогућност – то се сад већ претвара у манир, као код наглашавања курзивом да је Дедијерова и Милетићева књига збирка докумената – сâм наглашава подебљавањем: као ”украдено писмо”, свима боде очи осим њему самом. Колико је вероватно да је краљевски амбасадор Андрић још 1941. године размишљао о *братству и јединству* наших народа и народности? Да јесте, Андрић би стварно био пророк и визионар, јер братство и јединство 1941. године ни комунисти нису имали у свом вокабулару. Андрићева појмовна мапа садржавала је *народно јединство*, концепт који су развијали југословенски опредељени мислиоци и политичари од почетка двадесетог века, и који је полако одумирао у Краљевини под ударцима са свих страна, а односио се на идеју да су Срби, Хрвати и Словенци – црногорски и македонски идентитет у то време постоји као регионални, а не и етнички, а муслимански је у то време још увек само верски – припадници *једног народа*. То није исто што и братство и јединство. Да је ”Ноћни разговор 1941.” заиста настао 1941., у њему би уместо братства и јединства стајало народно јединство. Запис је своју финалну редакцију могао добити тек после ослобођења, кад је Андрић по први пут чуо за идеологију братства и јединства и прихватио је. Да ли је баш сваки ред у њему настао после ослобођења, или је оно што Шаботић наглашава курзивом накнадно додато тексту који је заиста могао настати 1941., кад Андрић у своје бележнице уноси податке које Београђани сазнају од избеглица из Независне државе Хрватске – ”...Илинденске жртве из С. Моста 1941 г. Наводи се 70 по имену...” (Пековић и Кљакић, 2012, 36) – како би мрак ратних страдања растерао светлошћу нове зоре слободе, братства и јединства, а ово овако лепо ни Радован Зоговић не би умео да срочи, остаје само претпоставка.

Од ове почетничке грешке важније је Шаботићево *полемичко* читање ”Ноћног разговора 1941”, препуно ове проницљиве гестикулације, која се показује као испразна идеолошко-политичка аналитика чим покушате да схватите шта Шаботић замера Палавестри, и шта наводи као доказ његове ресантиманске и националистичке манипулације. Он осуђује Палавестру што је Андрића видео као *пророка*, а истовремено

сам тврди да је Андрић ”прокламовао визију боље будућности оличене у заједништву овдашњих народа”. Није пророк, него је прокламовао визију, па је *визионар*. Ја ту не видим битну разлику, а још мање сам убеђен да је због те термилошке разлике Палавестра ресантимански и националистички манипулатор, а Шаботић, међутим, није.

Шаботић не дозвољава да се ишта претпоставља и подразумева, а нарочито да се Андрићу нека осећања *импутирају*: Палавестра каже да је Андрић у Сарајеву после рата био у ”посебном стању духовних искушења и моралне напетости”, а Шаботић мисли да је то непотребно нагађање, те да можемо рећи ”само како је врло вероватно да је писац био у посебном расположењу”. Препознаје ли и читатељка, као и Шаботић, Палавестрин ресантимански национализам и манипулацију у овом ”искушења” и ”напетости”? Зашто се не сме рећи ”искушења” и ”напетости”, него се мора рећи ”посебно расположење”? Не ваљда зато што је интенција Шаботићеве интерпретације да минимализује тежину Андрићевих увида из ”Ноћног разговора 1941”? Зашто је недозвољено за писца који у то време ствара ”Писмо из 1920. године”, ”Три дечака” и ”Ноћни разговор 1941” претпоставити да је био, рецимо, резигниран, тужан или очајан? Усхићен оним што је видео и чуо у Сарајеву Андрић свакако није био, иначе не би писао ”Три дечака” и ”Писмо”. Где је ту Палавестрина манипулација?

Али највеселији скеч критичарске строгости и доследности Шаботић одиграва кад ”ухвати” Палавестру – и мене што на то нисам скренуо пажњу – у манипулацији цитатима. Палавестра, па за њим и Милутиновић, овако цитирају из ”Ноћног разговора 1941”:

Јер служимо злом туђину и својим рањеним нагонима и заблудама, и свему и свакоме...

Док, међутим, истиче Шаботић, код Андрића то гласи овако:

Јер служимо и злом туђину и својим злим нагонима и заблудама, и свему и свакоме, само не великим начелима Слободе, Братства и Јединства.

Палавестрино изостављање везника ”и” и придева ”злим” Шаботић не види као пресудно – алкавост и непажња, рекло би се, пре него националистичка и ресантиманска манипулација – али у скраћивању цитата тако да се у њему не појаве ”велика начела Слободе, Братства и Јединства” Шаботић препознаје Палавестрин напор да овом исказу промени смисао. ”Категорије Слободе, Братства и Јединства никако не иду уз оно што је Палавестра видео код Андрића”, каже Шаботић. Палавестра је у ”Ноћном разговору 1941” видео Андрићев опис ”исте трагичне подељености Босне, исту наслеђену несрећу раздвајања, исту раздвојеност Сарајева и Босне на три затворене и непријатељске целине: на куће муслиманског, православног и католичког живља из исте махале.” (Палавестра, 1997, 18) Слобода, братство и јединство заиста не само што не иду уз то, него *не иду ни уз све оно што им у ”Ноћном разговору 1941” претходи*. У томе и јесте поента: то Андрић и каже, несрећници смо јер служимо својим злим нагонима и сваком странцу који на њих заигра, а не слободи, братству и јединству. Како се тај смисао мења ако не цитирате и братство и јединство? Да ли тако скраћени цитат чим му додамо братство и јединство одједном почне да значи нешто сасвим друго, рецимо да *нисмо* несрећници који служе својим злим нагонима и странцима? Јер, тако би једино могао да се разуме коментар Палавестриног и мог критичара: ”Андрићев текст добија сасвим другачији смисао” кад му се додају слобода, братство и јединство, каже Шаботић.

Андрићев "Ноћни разговор 1941" онда више није о трагичној наслеђеној несрећи раздвајања на три вере, него – о чему? Шаботић има исту склоност као и читав низ других критичара чије сам радове анализирао у *Бици за прошлост*: да тачно тамо где се очекује највећа могућа експлицитност, елоквенција, јасноћа и прецизност, тамо где обликује своје најважније значење, критичар одустане од језика и прибегне говору подигнутих обрва, проницљивих осмеха, намигивања, сценске гестикулације која треба да каже "аха, ето, видите и сами", или просто одмахне руком и каже "идеологија", па је одмах свима све јасно. Због тога ТРЕЋЕ ПИТАЊЕ за Дамира Шаботића гласи: а који то "сасвим другачији смисао" ова реченица добија кад јој се додају слобода, братство и јединство? Да ли она одједном почиње да значи нешто сасвим друго: да не служимо злом туђину, својим рањеним злим нагонима и заблудама, и свему и свакоме? Или, како се мени чини, та реченица и даље значи да смо за своју несрећу сами криви, јер служимо овоме, а не ономе?

Ово Шаботићево проницљиво откриће ипак је само банална логичка грешка: из "ми смо X зато што служимо Y а не Z" нипошто не може да следи "ми нисмо X", што би био "сасвим другачији смисао", него и даље само "ми смо X", исти тај смисао на који Палавестрин чланак указује. Али оно што је Палавестра избегао скраћивањем овог цитата – није свако скраћивање манипулација, то може постати само ако се скраћивањем заиста мења смисао реченог, или се прикрива место са којег неко говори, а сваки цитат, па и сви цитати у Шаботићевој критици, увек је неизбежно резултат неког скраћивања – Шаботић на добош удара, и као да уопште не примећује иронију која из тога произлази. Нема места изван историје са којег би се могло говорити или интерпретирати: и Андрић, и Палавестра, и Шаботић и ја, сви смо ми у историји, па и овај Андрићев исказ такође. Шаботић ме подучава о основама херменеутике и објашњава ми да "лична трагедија" не може бити "оправдање за погрешно читање". Да оставимо по страни питање ко овде погрешно чита "Ноћни разговор 1941", Шаботић или Палавестра, и да не објашњавамо поново разлику између оправдања и објашњења, дистинкцију која у Сарајеву, изгледа, тек треба да задобије присталице, али овај херменеутичар би можда могао да размисли о ономе што је Бахтин звао *значењски потенцијал*, значење које се раскрива тек у промењеним историјским околностима, или о ономе што је Гадамер звао *wirkungsgeschichtliches Bewusstsein*, свест у којој је историја делатна. Увек смо, и Шаботић и Палавестра и ја, у херменеутичкој ситуацији коју је историја обликовала, и не можемо се поставити изван ње. Једино што можемо – а то је већ много, и не покушава то свако – јесте да те ситуације будемо свесни. Тумачећи тумачење других тумача, морамо бити свесни и њихове херменеутичке ситуације, и своје властите. Мени се чини да је Палавестра своје историјске ситуације био свеснији него Шаботић своје. Овај други мисли да се додавањем *братства и јединства* каталогу узрока наше мржње – или, како Шаботић еуфемистички преводи Андрића, нашег "тешког историјског наслеђа" – нешто битно мења, а и не помишља шта се дешава тој позицији после кратког питања: *и шта би с тим братством и јединством?* Не само што се "ми смо X" не мења ако му додамо "зато што не служимо Z", него се ово X још више појачава кад се присетимо шта се том Z у међувремену догодило. Ако је додавањем "Слободе, Братства и Јединства" Андрић 1946. године успостављао контраст свом претходном опису нашег несрећног постојања у мржњи, па ма чиме она била створена, и можда макар указивао на другачији облик постојања који бисмо могли да одаберемо, који можда заиста и бирамо те 1946. године па остављамо за собом оно што целином "Ноћног разговора 1941" Андрић тако упечатљиво описује, *свест у којој је историја делатна* то не може да разуме на исти начин 1997. године, кад Палавестра овај запис чита и коментарише. Јер, у деведесетим годинама та Андрићева нада показала се као неоснована. Шаботић и ја, у 2019. години,

читајући са свешћу у којој је историја делатна, морамо да видимо не само Андрићеву наду из 1946. и њено изневеравање у раним деведесетим, него и Палавестрино учовање тог изневеравања 1997. године. ”Слобода, Братство и Јединство” у овом цитату само приказују Андрића као неког ко је био спреман да се ухвати за сламку утопије, свакако добронамерно, и *још више појачава меланхолију овог записа данас*, као и у 1997. години. То је једини значењски ефекат који ”Слобода, Братство и Јединство”, речи које је Палавестра изоставио, данас производе: оне нам нешто казују о Иви Андрићу, и нажалост, казују нам нешто и о нама, а још више интензивирају дијагнозу коју овај запис претходно обликује. Да је којим случајем Палавестра навео и те три речи, смисао који он хоће да обликује не да не би био оспорен, него би био још и ојачан. Да ли би тако било и да није било рата 1991.-1999.? Не, јер би наша херменеутичка ситуација била другачија, па би свест у којој је историја делатна могла да констатује како је Андрић био визионар, како каже Шаботић, или да је нешто предвидео, како каже Палавестра – ту врсту предвиђања Шаботић не би осудио – и још 1946. године јасно прорекао да служење идеалима братства и јединства изводи из циклуса периодичног појављивања мржње, што се у међувремену и остварило.

Или се није остварило.

Не верујем да је то био разлог због којег је Палавестра изоставио ”Слободу, Братство и Јединство” из овог цитата – оно што видим као Палавестрин разлог објаснићу доцније – али немам ни разлога да пређем преко ироничне ситуације у коју је Шаботић сам себе довео. То што Шаботић с извесном дозом претеривања назива Палавестрином ”личном трагедијом” само је Палавестрина херменеутичка ситуација, која рођеног Сарајлију наводи да у Андрићевом делу види аспекте који некоме другом не би били у првом плану – али то још увек не значи да је Палавестра *погрешно читао*, нити да је те аспекте *измислио*. Рекао сам већ да Андрић не записује шифре стварности, него обликује тензије. Тензија је резултат истовременог деловања двеју сила, од којих ни једна не може да надјача. У фигуративном смислу, тензија је просто *напетост*: ужета или конопца који се вуку на обе стране, или нечијих живаца. Тензија је увек *између* двеју сила, величина, особа, нагона – али и група људи, класа, верских или етничких заједница. Тензија може да се обликује и између два значења, и тачно то Андрић чини у ”Писму из 1920. године” и ”Ноћном разговору 1941”. У овом првом тексту, тензија је обликована између Левенфелдове дијагнозе односа између верско-етничких заједница у Босни, и његове судбине: он бежи од мржње у једној земљи, али страда од мржње у другој. То што га мржња убије у Шпанији, а не у Босни, *не поништава* његову претходну дијагнозу: и једно и друго опстаје као два значења у тензији. Исто се може видети и у ”Ноћном разговору 1941”. Ако тај ауторски запис, који није фикција него се недвосмислено односи на историјску стварност наше некад заједничке земље, прочитате без предрасуда, лако ћете видети да његове прве две трећине на другачији начин понављају Левенфелдову дијагнозу мржње у *презенту* (атмосфера страха, зла тишина која плаши, издаја и отровна омраза, мрак последњег дана, крваве мрље по зидовима и плочницима, зли нагони и заблуде, братоубилачко безумље) а да последња трећина у *будућност* смешта супротност тој дијагнози: сија нада, мора доћи ослобођење, спрема се отпор, сви ће кренути путем слоге, рада и обнове. Шаботић очигледно мисли да ово друго поништава ово прво:

Оно што је Андрић видио у другом делу свог записа, компромитирајуће је за Палавестрину идеологију, па је то једноставно изоставио, обманувши читаоце и грубо нарушивши основне научне принципе тиме што ничим није указао да се

ради о одломку, а не о цјелини. Али зашто то онда није учинио Милутиновић? Изостављајући реченице које не подржавају тезу о ”дубоком талогу мржње” у Сарајеву – јер говоре о уједињењу и о отпору *туђинском завојевачу* и *домаћем нечовјеку*, о томе да зло не може вјечно владати свијетом – Палавестра није морао говорити о другој страни Андрићеве *видовитости*, о нади у спас од ропства и срамоте или о вјери у *побједу под једном заставом*. Занемаривши Андрићев оптимизам – који је, упркос тешком хисторијском наслеђу, на самом почетку катаклизме каква је била Други свјетски рат, недвосмислено и сасвим отворено прокламовао визију боље будућности оличене у заједништву овдашњих народа, у новим одређењима, слози, раду и обнови, а никако у ”нездравом миру” и ”мрачним разрешењима” – Палавестра је свјесно пристао на ретроградну идеолошку пројекцију Босне као ”земље мржње” и оваквом интерпретацијом знатно допринио ресантиманском и националистичком дискурсу о Андрићу.

Било би лакше ово разумети да се Шаботић потрудио да нам каже која је то Палавестрина *идеологија* и како је она тачно компромитована визијом боље будућности, слогом, радом и обновом. Поново, мој критичар верује да последња трећина у смисаоном погледу поништава прве две. Ја, међутим, и даље мислим да се овим додатком о *будућности* само обликује тензија између два смисла: ово смо ми, кржаве мрље по зидовима и плочницима, и братоубилачко безумље, а ово ћемо једнога дана бити. Али шта значи да тај оптимизам ”не подржава тезу о ‘дубоком талогу мржње’”? Да је та *теза* – Палавестрина, моја или Андрићева? – нестала? Да Андрић није видео атмосферу страха, злу тишина која плаши, издају и отровну омразу, мрак последњег дана, кржаве мрље по зидовима и плочницима, зле нагоне и заблуде, и братоубилачко безумље, и да није о томе писао у ”Ноћном разговору 1941”? Ако тога нема, зашто је уопште потребан било какав оптимизам? Ако се Шаботић позива на ”цјелину”, тешко ће ме убедити да *ова целина* говори само о једној застави, заједништву, слози, раду и обнови. Мени се чини да те дивоте ”Ноћни разговор 1941” пројектује у *будућност*, а у *садашњости* види ”дубоке талог мржње”, да овај запис обликује *тензију* између једног и другог, и да ово прво постоји као *нада* у нешто што ће тек доћи, а ово друго нипошто као Палавестрина или моја теза, него као Андрићева дијагноза *његове* садашњице. Ово смо данас, а ово ћемо бити сутра. То је одговор на питање ”шта је Андрић видео”. Или, како Шаботић то формулише: коју визију је Андрић имао. Видео је једно, а надао се другом.

Некако се уобичајило да кад видите *цитат*, који се још завршава са три тачке, претпоставите да је реч о *одломку*, а не *целини*: ни на памет ми није пало да би Шаботићу то могло бити нејасно, да ће се по открићу да Палавестра није у свој кратки текст укључио цели ”Ноћни разговор 1941” осетити *обманутим* и још за то окривити мене, па користим ову прилику да га упозорим – као они произвођачи фенова за косу, који вам на налепници кажу да нипошто не потапате укључени фен у каду пуну воде у којој седите, за случај да сте мислили како би то било баш добра идеја – да су и сви цитати у овом мом одговору само одломци из већих целина. Али велико је питање шта је овде кога компромитовало. То што је 1946. године Андрићева будућност, у 1997. Палавестрина је блиска прошлост или садашњост. Морам да подсетим мог критичара на идеју херменеутичке ситуације и свести у којој је историја делатна. Он се тог времена вероватно не сећа нити је много читао о њему – јер у противном свакако не би написао ово што сам горе цитирао – но један акт информисане уобразиље могао би да му помогне: шта мислите, какав утисак је 1997. године остављала нада изражена 1946. године да ће доћи до победе под једном заставом, и да ће будућност бити оличена у

заједништву овдашњих народа, у братству и јединству, у слози, раду и обнови? Да ли Шаботић заиста мисли да је Палавестра, како би сачувао своју идеологију од компромитације коју би јој донело сучељавање са Андрићевом визијом наде у заједништво, братство и јединство, прикривањем те последње трећине "Ноћног разговора 1941" хтео да обмане читаоца и спречи га да једним погледом кроз прозор утврди како се Андрићева визија остварила, и сви Југословени служе великим начелима Слободе, Братства и Јединства, те уједињени под једном заставом корачају путем слоге, рада и обнове? Сигуран сам да ће се и Шаботић после краћег размишљања сложити да је *та визија боље будућности компромитована историјом*, а не да та визија компромитује Палавестрину идеологију, штагод то било. Онај други део "Ноћног разговора 1941", крваве мрље по зидовима и плочницима, зли нагони и заблуде, и братоубилачко безумље, *историја је потврдила*. Дакле, нити је "теза" о "дубоком талогу мржње" нестала из Андрићевог текста, нити је нестала из историје. Историја је овој тензији из "Ноћног разговора 1941" само променила баланс: ако је 1946. године баланс могао бити *на страни наде*, 1997. године ту више није могао бити, него је био *на страни дијагнозе*.

Можда је Шаботић онај идеални читалац каквог је замишљала пред-хајдегеровска херменеутика, који нема никакву херменеутичку ситуацију и живи изван историје, па овај Андрићев текст може да чита актуализујући "визију боље будућности оличене у заједништву овдашњих народа", али онда се питање нужно преокреће: ко сад ту кога спречава да баца поглед кроз прозор, и *ко негује "идеолошку пројекцију Босне"*? Не изгледа то много вероватно: пре ће бити да је у питању пренемагање, давање сигнала овима или онима, или идеологија у правом смислу те речи, као наш замишљени однос према правим условима властите егзистенције, или, што је још и највероватније, непромишљена и контрапродуктивна полемичка позиција. Јер, како другачије разумети следећи Шаботићев став, до којег га нужно доводи логика властитог текста:

Баш као што није Андрић Босну видио као земљу мржње у *Писму из 1920. године* него његов лик – ратним искуством опустошени Макс Левенфелд – тако није ни наслућивао нездрави мир, нити видио нека кобна разрешења, него је све то плод имагинације његовог тумача Палавестре. Да Палавестрине ставове не можемо сматрати неутралним потврђује и његово скраћивање, тј. фалсифицирање Андрићевог записа *Ноћни разговор 1941*.

Кад би све то био плод Палавестрине имагинације и његовог пристајања на "ретроградну концепцију" о Босни, онда бисмо заиста могли рећи да нема Андрићеве дијагнозе мржње ни у "Писму", ни у "Ноћном разговору 1941", ни у *Госпођици* и *Омер-паши Латасу*, а нарочито не у "Три дечака", него је све то измислио Предраг Палавестра. Кад би тако било, Шаботић и ја не бисмо ни имали око чега да се споримо, него бисмо под једном заставом корачали путем слоге, рада и обнове. Уместо тога, Шаботић мора да ме опомиње:

Он се не пита како Палавестра зна да је оно што је у Сарајеву наслућивао Андрић заправо *будући нездрави мир*, тј. Како је могао знати да је за Андрића тај наслућујући *будући мир* био *нездрав*? И какав је то *нездрави мир*?

Не зна, наравно, него своје историјско знање, стечено простом повластицом да је живео дуже од Андрића, пројектује у њега, а *то му је омогућио сам Андрић* тиме што је у све ове горе набројане текстове, где више где мање, уписао своју дијагнозу мржње.

Палавестра тиме не чини ништа нечувено, напротив: он интерпретира на исти начин на који и Шаботић. Како Шаботић зна да је Андрић у ”Ноћном разговору 1941” ”недвосмислено и сасвим отворено прокламовао визију боље будућности оличене у заједништву овдашњих народа”? Тако што своје тумачење темељи на оној димензији наде која је у тексту присутна, јер је *и њему то сам Андрић омогућио*, а занемарује димензију дијагнозе, крваве мрље по зидовима и плочницима и братоубилачко безумље. Ако Палавестра занемарује димензију наде зато што је она компромитована историјом, зашто Шаботић занемарује димензију дијагнозе, историјом потврђену и несумњиво присутну у Андрићевом тексту, и проглашава је за ”тезу”? Зато што следи своју идеологију? Зато што не зна шта се деведесетих година дешавало? Зато што данас нема никакав контакт са реалношћу? Или просто зато што је брзоплети полемичар?

Палавестра *зна* да је мир био нездрав вероватно зато што је видео да се тај мир завршио у истој онаквој мржњи из које је и изронио 1945. године. *Нездрав* је, опет вероватно, зато што није био *трајан*. Палавестра чита Андрићеве дијагнозе и верује да је и Андрић то ”наслућивао” или ”знао”: морао је знати, вероватно је мислио Палавестра, јер се то ето опет десило. А није морао, као што није морао *знати* ни да ћемо заувек корачати под истом заставом путем слоге, рада и обнове, јер ето ипак нисмо. И једно и друго је присутно у тензији коју обликује ”Ноћни разговор 1941”. Мој брзоплети критичар – мало сам занемарио указивање на Шаботићеве парадоксе, у којима Палавестру или мене оптужује за ствари које сâм непрестано чини, па да читаоце опет подсетим на то – на неки начин *зна* да је Палавестра ”оно што је сâм видио као мрачно разрешење приписао Андрићевој видовитости”. А откуд Ви знате, идеални читаоче, шта је Палавестра видио као мрачно разрешење? Е, тако како Ви знате шта је Палавестра сâм видио као мрачно разрешење, тако и Палавестра зна да је Андрић наслућивао будући нездрави мир.

При свему томе, и даље ми није јасно шта Шаботић овим замера Палавестри, и какав је он то прекршај против ”основних научних принципа” начинио? То што је Андрић случајно направио погрешку па на рукопису написао 1992 уместо 1920, и тиме брзоплетог критичара навео на претпоставку да је 1946. године Андрић могао слутити да мир није трајан, него нездрав, привремен, и да ће се пре или касније завршити у новом братоубилачком безумљу, као што и јесте? ЧЕТВРТО ПИТАЊЕ: који од ”основних научних принципа”, које Ви наводно браните, је Палавестра овим прекршио? Далеко од тога да призивам ону Кишову реченицу о национализму као параноји, али – да не претерујете мало са пројектовањем мотива у ову брзоплетост? Од како сам 2016. године, да бих разумео какав је то миље у којем може да настане књига као што је *Андрићевство*, а да се у њему не нађе баш ни један Бошњак да је критикује, почео да пратим сарајевске медије, наишао сам на исту такву претпоставку много пута, и не видим да је било ко због тога био скандализован. Ево једног примера: ”нови рат у Босни и Херцеговини сасвим је извјестан”, каже недавно Сенад Пећанин. (Пећанин, 2019) Нова катаклизма се припрема Босни и Херцеговини и Бошњацима, а над земљом се поново навлаче тмурни ратни облаци. (исто) И Пећанин тврди да је садашњи мир само привремен, нездрав, и да ће се брзо завршити у новом братоубилачком безумљу. Откуд он то *зна*? Да ли је ово пророковање такође резултат Пећанинове идеологије, и ако јесте, која је то идеологија? И зашто се на њега није сручио никакав гнев? Ово питање, као и многа друга овде, не издвајам на посебан списак од једанаест питања на која очекујем Шаботићев одговор, јер знам да на њих не би било лако одговорити, а не желим да га обесхрабрим; но, ако ипак мисли да има одговор и на ова питања, то ће ме веома обрадовати.

Све ово је, наравно, потпуно непотребно. Палавестра некако *мора* да испадне еквивалент Куртовићу, Ризвићу, Махмутџехајићу и осталима, па се у овај његов кратки текст *мора* учитати оно чега у њему нема, а то што се у њему може наћи проглашава се прекршајем једнаким ономе што налазимо код ових горе набројаних. У исто време, мора се игнорисати оно чега у Палавестрином чланку има. Пре свега, сврха чланка ”Трагови Андрићевих предсказања”. То је коментар који Андрићеву причу ”Три дечака” смешта у контекст ауторове стваралачке биографије, и полазећи од њене теме упућује и на сродне и сличне текстове настале у исто време: ”Писмо из 1920. године” и ”Ноћни разговор 1941”. Палавестра овде *не интерпретира* ни једно ни друго, него *из њих призива* оно што им је заједничко са причом ”Три дечака”. Да се подсетимо: ”иста трагична подељеност Босне”, одређује Палавестра ту заједничку основу, ”иста наслеђена несрећа раздвајања, иста раздвојеност Сарајева и Босне на три затворене целине: на куће муслиманског, православног и католичког живља из исте махале”. (Палавестра, 1997, 18) Сродни или слични елементи из других текстова призивају се у оваквим ситуацијама да би бацили светло на заједничку тему, и Палавестра нема разлога да расправља о релативизацији мржње у ”Писму” или о визији наде у ”Ноћном разговору 1941” – јер у ”Три дечака” нема ни релативизације, ни визије наде, па приповетка коју Палавестра коментарише не успоставља никакав однос са таквим елементима других Андрићевих дела. Није никакво огрешење о ”основне научне принципе” ако се прича о верској и етничкој подељености, и о томе како се та подељеност и нетрпељивост преноси у породици с генерације на генерацију, контекстуализује у ономе *што тај контекст чини*: историјске околности, Андрићева биографија, елементи других његових дела у којима се иста та тема прелама – а не елементи тих дела у којима се ова тема *не прелама*. Сасвим разумем зашто Шаботић уопште не помиње причу ”Три дечака”, и пише само о ”Писму” и ”Ноћном разговору 1941”: он хоће да представи Андрића као аутора који шири оптимистичке визије боље будућности, а Палавестру као тумача који тог аутора фалсификује и његовим делом манипулише, потискујући тај Андрићев оптимизам и приписујући му инсистирање на мржњи које је само тумачево, а не и ауторово. Андрић је, требало би да тако разумемо Шаботића, видео мржњу превладану оптимистичком визијом, а Палавестра само мржњу, своју властиту идеологију, и тако фалсификовао Андрића. Та представа се разбија у парампарчад кад се прочита прича ”Три дечака” *о којој Палавестра пише овај чланак који Шаботић критикује*. Моје ПЕТО ПИТАЊЕ за Шаботића: можете ли Ви да нађете неку димензију оптимизма и наде у причи ”Три дечака”? Ако не можете, да ли се онда и за Вас може рећи оно што Ви кажете за Палавестру: ”свјесно пристаје на ретроградну идеолошку пројекцију Босне као ’земље мржње’ и оваквом интерпретацијом знатно допринео ресантиманском и националистичком дискурсу о Андрићу”?

Сви би морали мало да успоре

По Шаботићу, ја Палавестри прибављам некакав ”алиби за брзоплетост”: овај се бави Андрићевим пророчанским моћима – не визијама, јер тиме се бави Шаботић – и ја га у томе подржавам. Ја и даље мислим да је Палавестра брзоплето превидео околност да садржај приповетке ”Писмо из 1920. године” недвосмислено указује на међуратни период, и ту брзоплетост објашњавам – не правдам, уважени брзоплети читаоче – Палавестрином херменеутичком ситуацијом, ”тешким историјским наслеђем” рата из раних деведесетих, које је Палавестри вероватно још увек у свести 1997. године кад пише овај коментар. Ком читаоцу ”Писма”, *Госпођице*, ”Ноћног разговора 1941” и ”Три дечака” то тешко наслеђе не долази у свест? Али не знам чиме бих могао да објасним

Шаботићеву брзоплетост. Он повремено изводи гестикулацију бранитеља ”основних научних принципа”, али нам онда приреди забаву и разоноду својим ”доказом” да Палавестра узалуд размишља о Андрићевој промени датума *унутар* ове приповетке:

У томе што је Андрић промијенио годину [на самом почетку рукописа ”март месец 1919. године” промењено је у ”март месец 1920. године”] нема ничег мистериозног; то је логична интервенција писца који је пажљиво читао оно што је написао. Само неколико страница касније, у сцени растанка с Максом Левенфелдом, стоји реченица: ”Успео сам само још да му довикнем своју београдску адресу”. Прецизно датирање сусрета на почетку приповетке има јасну сврху – да фикцији осигура привид аутентичног догађаја. Ако је месец сусрета био март, онда је година могла бити само 1920. или нека наредна. Писац – који се овде не дистанцира од приповједача – није могао довикнути своју београдску адресу 1919. у марту зато што је тек у октобру те године напустио Загреб и преселио се у Београд.

Знам да има злобника који ће у овом Шаботићевом логичном размишљању видети нешто друго, али ја ипак мислим да је и овде реч само о брзоплетости и полемичком жару, па да би било добро кад би сви, укључујући и Шаботића, мало успорили. Покушају да и Шаботићу, као и Палавестри, овде широкогрудо прибавим ”алиби за брзоплетост”. Шаботић је писац, а не научник – иако писац заинтересован за одбрану ”основних научних принципа” – па ваљда он боље од нас зна како се пишу приче и романи? Дакле, Иво Андрић, иначе познат по томе што је у животу све своје биографске трагове заметао, своју личност потискивао, радозналост наметљиваца избегавао, а у књижевности уобличио став приповедачког повлачења и уступања места гласовима ликов⁴, једног дана седне да редигује рукопис ”Писма из 1920. године” и уочи грешку: март месец 1919. ”Чек’, чек’, кад сам се ја оно беше,” мисли један од највећих писаца двадесетог века, ”преселио из Загреба у Београд? Па да, није 1919., него март 1920. године, добро је да сам ово на време видео,” задовољан је будући добитник Нобелове награде, ”замало да ми промакне грешка, мислили би читаоци да намерно лажем, а ова фикција не би ми имала привид аутентичног догађаја – сви читаоци знају кад сам се ја преселио из Загреба у Београд, и будући читаоци моји то ће у сваком тренутку имати на уму, одмах ће се видети да нешто манипулишем, па како да због пусте брзоплетости лишим ову фикцију аутентичности? Још горе, нашао би се на почетку следећег века некакав професорчић који би мислио да ово наратор приповетке, још један фикционални лик у њој, довикује своју адресу, не би мученик схватио да сам то ја главом и брадом, само нема моје слике јер нам је штампарска технологија још увек у повојима, да ово није некаква фикција него то ја причам како је протекао мој сусрет са старим другом, оно што читанке зову цртица из живота, па би пркосећи основним научним принципима тврдио да је за привид аутентичности приче довољан *неки* датум, а да није важно који, свашта тој професорској сорти на памет пада. Ма да додам ја уз адресу и број телефона, ради веће аутентичности, а и за сваки случај? Да ли сам имао телефон 1920. године, и који тачно број, то бих још

⁴ ”Андрић као приповједач улази у свијет о којем говори и о њему говори изнутра. Истина, ми га, при томе, често не примећујемо, али то није зато што је он ‘сасвим у позадини’, како је мислио Барац, него зато што се он не оглашава као ‘самосвојно Ја’, већ ишчежава међу стварима и изблиза послушује њихове гласове. И већ сам Андрић је то сматрао одликом правог (модерног) писца: ‘Треба говорити из средишта ствари које се описују; не са површине, још мање са гледишта писца, него из сржи онога што сте изабрали за предмет и што читалац треба да види, схвати и осети.’ У истој ‘Белешци за писца’ Андрић је записао и ово: ‘Писац је, *кад је на свом месту*, унутарњи глас ствари и тумач свих међусобних односа њихових.’” (Lešić, 2005, 29)

морао да проверим са госпођом Вером Стојић, не дао Бог да и то погрешим, оде ми сва аутентичност. А ако нисмо имали телефоне, онда ништа, остаће овако. Баш сам брзоплет, морао бих мало да успорим.” Ја иначе мислим да у рецепцији Иве Андрића у Босни и Херцеговини болно недостаје мало *здрвог разума*, али ми се чини да *здраворазумског приступа* у овој Шаботићевој интервенцији има и превише.

У полемичком дискурсу није препоручљиво послужити се свим што вам на ум падне, понекад је много ефектније од нечега одустати. Не мислим на Шаботићеву некоректну напомену како ја инсистирам ”на томе да академик ‘ништа није измислио’ док је тумачио *Писмо из 1920. године*” – јер ја то кажем бранећи академика од имплицитне оптужбе Хатице Диздаревић да је мењао наслове ове приповетке на Андрићевом рукопису, што је у *Бици за прошлост* сасвим јасно, па овај Шаботићев покушај да полемиче са ”човеком од сламе” нема велики домет и само шкоди правој расправи – него на оно што следи одмах иза ове веселе одбране основних научних принципа поводом тачног датума Андрићевог пресељења из Загреб у Београд. Шаботић нас је прво обавестио да је тај глас који приповеда ”Писмо из 1920. године” сâм Иво Андрић, а не наратор који приповеда у првом лицу и појављује се као *један од ликова* у овој причи, и да фикција постаје аутентична кад се у њој појављују проверени подаци из ауторовог живота, као што је тачан датум пресељења или пријаве пребивалишта. Онда је наставио да брани основне научне принципе, али тврдећи да ову наивну, здраворазумску грешку – ”поистовећивање фикције и стварности, односно неразликовање књижевног лика од стварних особа” – којој ја у *Бици за прошлост*, каже Шаботић, код Махмутџеџајића приговарам ”као смијешној и неодрживој методи интерпретације”, ја код Палавестре не да не примећујем, него је још и правдам. И шта сад да мислимо: је ли поистовећивање књижевних ликова, у које спадају и наратори у првом лицу, какав је онај из ”Писма”, и стварних особа, као што је аутор приповетке Иво Андрић, у складу са Шаботићевим ”основним научним принципима” или није? Или је на месту кад га спроводи Шаботић, изједначавајући наратора и аутора у ”Писму”, а није кад то исто, по Шаботићевом мишљењу, ради Палавестра? Са становишта одбране основних научних принципа од Палавестре и Милутиновића, велика је штета што је Шаботић у овој критици наставио традицију бошњачке националистичке критике Иве Андрића изједначавајући лик приповедача ”Писма” са аутором приповетке. Можда ће се на овом месту читатељка присетити оне дилеме Светозара Петровића о вредности комуникације са једном средином којој исте ствари треба објашњавати увек изнова.

Ако је неко и помислио да ће се ова критика завршити без потезања оне раније описане батине – ”он каже да је Босна земља мржње” – била је то само варљива нада. Палавестра, по Шаботићу, ”поистовећује фикцију и стварност” тиме што својом интерпретацијом потврђује ”оно што говори књижевни лик (да је Босна земља мржње)”. Где то Палавестра каже? Шаботић је толико пажљив према сваком текстуалном детаљу да своју критику Палавестриног чланка ”Трагови Андрићевих предсказања” и заснива на наводном Палавестрином манипулисању текстом – изостављању ”Слободе, Братства и Јединства” – али зато мисли да слободно може тврдити како Палавестра потврђује да је Босна земља мржње, да то нико неће проверавати у Палавестрином чланку, те како је то поистовећивање фикције и стварности. Могу једино да претпоставим да је овај *coup de grâce* још један резултат Шаботићеве брзоплетости: стигли смо до краја, све смо лепо рекли, а неће шкодити да га ипак млатнемо и оном батином, то проверено увек успева. Нигде то Палавестра не каже. Палавестра чита ”Три дечака” у контексту ”Писма” и ”Ноћног разговора 1941”, и коментарише један тренутак у Андрићевој стваралачкој биографији, послератни повратак у Сарајево, у којем настају текстови фокусирани на

проблем верске и етничке мржње у Босни и Херцеговини – и не осуђује Андрића због уочавања тог проблема, а нема ни разлога за то, него, као и толики други аутори, домаћи и страни, *прихвата Андрићево уочавање мржње у Босни као оправдано*. То није исто што и тврђење ”Босна је земља мржње”, а нарочито није исто што и наметање таквог закључка Андрићевим текстовима у којима нема ни речи о мржњи између верско-етничких заједница у Босни и Херцеговини.

У неколико критика *Битке за прошлост* одато ми је признање за стрпљивост с којом сам приступао невероватним глупостима које су о Андрићу и његовим делима изrekli његови бошњачки критичари, и на том признању сам веома захвалан. Овде морам да признам како и то стрпљење има своје границе. Безбрижност с којом Шаботић барата појмовима ”фикција” и ”стварност” може се разумети код инжењера Махмутџеџајића, или код Шукрије Куртовића, ученика Леонида Тимофејева. Шаботић је, међутим, барем по његовим биографијама које се могу наћи на интернету, похађао постдипломске студије из књижевности на Универзитету у Тузли. Бесмислено је спорити се са Шаботићем о томе да ли Палавестра ”поистовјећује фикцију и стварност”: с једнако добрим разлозима могао је да оптужи Палавестру да га из оностраности гађа невидљивим стрелицама. Шаботић је пред крај ове критике изгубио и стрпљење и концентрацију: Палавестра помиње ”дубоке талог мржње”, тако би то требало схватити, не због тога што зна историју, или има и непосредна сазнања о томе – рецимо, из два рата којима је био сведок – а још преко свега тога види и Андрићеве описе мржње у претходно наведеним делима, него зато што је наиван, није му јасна разлика између фикције и стварности, и мисли да су ти Андрићеве фиктивни описи, заправо, стварност Босне. Будући да се описи мржње могу наћи у фикцији, а Шаботић зна да фикција није исто што и стварност, следи да мржње у стварности нема и не може је бити. И тако се круг који сам претходно описао затворио: ”Писмо” је доказ да мржње у Босни нема. Потребан је још само мали напор па да и Шаботић усвоји моју позицију: да је Босна земља љубави.

Завршне напомене

Палавестрина херменеутичка ситуација, размишљање о Андрићевом размишљању о мржњи а одмах после трогодишњег рата у којем се мржња опет могла видети голим оком, удружена са његовом брзоплетошћу, у којој заборави шта се у причи заправо каже, доводи га до тврђења да је Андрић предвидео нову провалу мржње. И ништа више од тога. Узалудно је покушавати да се од Палавестре направи неки српски еквивалент Куртовићу, Ризвићу, Махмутџеџајићу и осталима: овај његов чланак у том смислу само је сува дренажна, из које се ништа неће исцедити колико год се трудили. Боље би било сву ту енергију усмерити у неком другом правцу. Шаботић можда верује да је овим успео да успостави симетрију на којој инсистира Енвер Казад, симетрију између Андрићевих бошњачких и великосрпских критичара, али мени се чини да је за то неопходан још један додатни напор, па хоћу да помогнем указивањем на места у аргументацији која би се морала ојачати да би та симетрија опстала. Томе су посвећена моја завршна питања.

На једну страну стављамо Палавестрино тврђење да је Андрић видео међунационалну мржњу у Босни и наслутио застрашујућу будућност, а на другу стављамо све оне мислиоце чија дела анализирам у *Бици за прошлост*, заједно са њиховим тврђењима да је Андрић негативно приказивао Турке и Бошњаке, мрзео муслимане и ислам,

фалсификовао историју, био пристрасан у корист хришћана и хришћанства, био ренегат, каријериста и неморални опортуниста, повезан са Хитлером, Недићем и Дражом Михаиловићем, подстицао геноцид над Бошњацима или га макар легитимисао, те нарушавао јединство Босне и Херцеговине признањем да у њој живе и Хрвати, и Бошњаци и Срби. ШЕСТО ПИТАЊЕ за Шаботића: и Ви мислите да је то исто? Макар слично? Приближно? Да ту има неке симетрије? Или ту симетрију морамо некако да натегнемо? Зашто? У *Бици за прошлост* посветио сам неколико страница објашњењу појма ресантиман и демонстрацији ресантимана код Андрићевих бошњачких критичара, тако да читалац јасно види шта се тиме хоће рећи. Њихов национализам сам доказивао кроз читаву књигу цитатима из њихових дела и другим илустрацијама – што Шаботић сматра мојим ”ванкњижевним ракурсима” и свађањем – тако да је и тај закључак и објашњен и снабдевен доказима. Сад морам Шаботића да позовем да и он учини исто, и то је моје следеће питање: један ”ванкњижевни ракурс”, молим Вас. Ако већ изричете ”ванкњижевне” оптужбе, морате их онда и доказивати ”ванкњижевним” средствима, а заправо најбоље би било да прво промислите и сами себи дефинишете шта јесте а шта није књижевно, и зашто: није све што су нас у школи учили из застарелих купусара вредно задржати и у одраслом животу. СЕДМО ПИТАЊЕ гласи: Шта је тачно *ресантиманско* у Палавестрином читању Андрића? И даље, а још увек у истој области: како се у тврђењу да је Андрић видео међунационалну мржњу у Босни и Херцеговини, и слутио застрашујућу и злокобну будућност, очитује Палавестрин национализам? Да ли су сви који су у годинама које су претходиле последњем рату у Босни и Херцеговини, а на основу историјског искуства из два претходна рата, наслућивали, предвиђали, пророковали да ће се рат десити и да ће бити злокобан и застрашујући – српски националисти? Још боље: да ли је подсећање на све те ”пророке” који су по новинама, часописима и телевизијским емисијама наслућивали злокобну будућност – сведочанство српског национализма? Ја не бих тако лако српским националистима препустио ту ексклузивну позицију: и други су могли видети да се спрема велика несрећа, и то своје предвиђање негде су забележили. Ако Шаботић каже да је доказ српског национализма знање о томе да је између народа у Босни и Херцеговини било, и још увек има, *и мржње* (као и других осећања), и да се сведочанства о томе могу пронаћи у историји, те да се на основу тог знања може слутити, предвиђати, пророковати нешто злокобно и застрашујуће у будућности, онда број српских националиста вишеструко надмашује укупан број живих Срба, Српкиња и родно неодређених особа у овом народу.⁵ Онда су у, рецимо, 1991. години сви у Југославији, од Љубљане до Скопља, били српски националисти: ако данас погледа новине из тог времена, Шаботић ће видети да су сви слутили, предвиђали, пророковали исто то. Сенад Пећанин, видели смо већ, пророкује скори рат у Босни: да ли је и он српски националиста? Али можда ја то не разумем добро: можда Шаботић хоће да каже нешто друго. Због тога би било добро да буде мало јаснији и макар своје кључне појмове прецизније дефинише, како би читаоци знали шта тачно хоће да каже. ОСМО ПИТАЊЕ је: зашто је Палавестрино уверење да се застрашујућа садашњост у Босни раних деведесетих година могла предвидети на основу историјских и непосредних сазнања о односима међу народима у Босни, и о осећањима која они једни према другима гаје – доказ српског национализма? Зашто је то уопште доказ национализма, а нарочито зашто српског? Сасвим независно од Палавестре, немачки министар одбране Рудолф Шарпинг пише да би се ”Писмо из 1920. године” могло звати и ”Писмо из 1992. године” – ”застрашујуће пророчанство”, каже овај творац фиктивног плана ”Поткова”. (Scharping, 1999,17) Да ли је и Шарпинг великосрпски националиста?

⁵ Ова инклузивна реченица директан је резултат прекора због политичке некоректности који ми је у својој критици *Битке за прошлост* упутио Игор Перишић (2018), на чему сам му захвалан, па ћу убудуће своју подршку идеји политичке коректност покушавати да снажније наглашавам.

И одмах за њим следи ДЕВЕТО ПИТАЊЕ: ако тврдите да та историјска и непосредна сазнања о односима међу народима у Босни Палавестра учитава у Андрићева дела, да би тако свом национализму прибавио легитимацију једног великог писца, а да таквих сазнања код Андрића уопште нема, како онда објашњавате онај одломак из *Госпођице*, ону реченицу из *Омер-наше Латаса*, фрагмент ”Три дечака” и запис ”Ноћни разговор 1941”? Ако већ Палавистри замерате изостављање и тврдите да је то манипулација и фалсификовање, зашто Ви изостављате ова сведочанства Андрићевог знања о Босни и Херцеговини, па макар оно било и погрешно? И, у вези са тим, ДЕСЕТО ПИТАЊЕ: није ли манипулација Андрићевим текстом, ”текстуално прилагођавање”, кад Ви, тамо где пише ”мржња”, читате ”тешко историјско наслеђе”?

И, на крају, моје ЈЕДАНАЕСТО ПИТАЊЕ Шаботићу: *Андрићевство* је објављено у Београду у јесен 2015 године, а *Битка за прошлост* у лето 2018, пре мање од годину дана, такође у Београду. Веома ценим Шаботићев напор да пажљиво прочита моју ”углавном разумну” аргументацију, и схватам зашто га је она испровоцирала на ову промтну, детаљну и опширну критичку реакцију. Махмутћехајићева аргументација из *Андрићевства* – углавном разумна? потпуно разумна? недовољно разумна? – није га, међутим, испровоцирала уопште ево већ четврту годину. Ако му није тешко, волео бих да ми каже зашто. Питам јер већ извесно време покушавам да схватим ову необичну ситуацију: пуна Босна стручњака за књижевност, као и аматера и дилетаната, који заједно брину да случајно не дође до неке инструментализације и ”идеологизације” књижевности, а о Махмутћехајићевој књизи из бошњачко-хрватског дела Босне допиру само похвале. Неколико година смо узалуд чекали да је неко из Сарајева критички прочита, али тамо је хор Махмутћехајићевих присталица, сателита и настављача и бројнији и гласнији, а малобројни и тихи критичари бошњачког национализма заузети другим важним пословима: ево, рецимо, мојим пропустом да приметим оно што они сматрају Палавистрином инструментализацијом књижевне критике, или другим важним грешкама које сам у *Бици за прошлост* начинио.⁶ На реакције на то није се морало дуго

⁶ При томе не мислим на лумпенинтелигенцију и интернет-алапаче (ово је, упркос граматичком облику, употребљено као родно неутралан појам), него баш на озбиљне људе који се представљају као критичари бошњачког национализма. На пример, Сенад Авдић ме је на интернет порталу *Старт*, где пише колумну под насловом ”Трач партија са Сенадом Авдићем”, оптужио за ”неповјерено, пропагандистичко денунцирање” и позивање на ”неименоване сарајевске изворе” због реченице из *Битке за прошлост* у којој кажем да је потпредседник владе Русмир Махмутћехајић од једног од команданата Патриотске лиге захтевао да престане са изношењем у јавност прича о злочинима над сарајевским Србима. (Авдић, 2019; Милутиновић, 2018, 245) Да овај то јесте захтевао, потврђује и сам Авдић, који се, срећног ли случаја, затекао у Махмутћехајићевом друштву баш у тренутку кад се овај љутио на Каришика због тога. Авдић, међутим, сведочи да је потпредседник владе био љут што се тим цурењем информација наноси штета држави, јер по Каришиковој хронологији испада ”да су се Бошњаци припремали за рат, наоружавали се, организирали годинама прије него што је агресија на БиХ почела”. Ја се том хронологијом у књизи уопште не бавим, а реченица коју Авдић сматра непровереним пропагандистичким денунцирањем и позивањем на неименоване сарајевске изворе позива се, заправо, на књигу Роберта Доније *Sarajevo. A Biography* (2006), што је сасвим уредно наведено у загради иза те реченице, укључујући и број странице на којој Донија износи тај податак. Сасвим је могуће да Авдић није разумео чему то име и бројеви у загради служе, и да иначе не чита шта је у којима се појављују референце на друге књиге, али никад није касно да се нешто ново научи. Уредник *Старта* Дарио Новалић, међутим, одбио је да објави моју реакцију и исправку: Новалић, кога често можете чути како објашњава значај етике у медијима, јесте или је макар био председник Управног одбора Вијећа за штампу Босне и Херцеговине, тела чији је задатак да надгледа примену Кодекса за штампу и онлајн медије БиХ, да унапређује професионалне

чекати: *нашло се времена одмах*, ово је већ други пут за кратко време да на то одговарам, ствар је ем ургентна ем значајна, а сваку инструментализацију, или пропуст да се она уочи, треба сузбијати у корену чим се појави. Немам разлога да се жалим – сваки аутор захвалан је на могућности да са другима размени мишљење о својим ставовима, а и мој издавач задовољно трља руке. Такође, ово питање није лења варијанта полемичке одбране – ’а што ти то не урадиш, кад знаш боље?’ – јер да јесте, питао бих Шаботића зашто, кад га већ занимају националистичке манипулације књижевношћу, није бацио поглед на сад већ деценијама дугу реинтерпретацију поезије Мака Диздара, која на готово хумористички начин од њега ствара песника бошњачког национализма. Не питам га, дакле, то, нити му прописујем чиме треба да се бави и о чему да пише, јер може бити милион разлога зашто неко пише о овоме, а не о ономе, или зашто неко неће да се бави нечим што није нити пријатно, нити интелектуално изазовно, а свакако вам неће донети много пријатеља. Питам га зашто је у оквиру једне исте теме, промптно реаговао на један њен аспект, а на други не. Још више ме копка ово питање: зашто је Махмутџеџајићева књига о Андрићу толико неважна да се о њој не мора уопште писати, а лажна и измишљена симетрија између бошњачке националистичке критике Андрића и ”великосрпске књижевне критике” која Бошњаке представља као ”демоне које треба уништити”, толико значајна да се хитно мора поново сазидати одмах пошто ју је неко срушио, показавши да је она плод чисте фантазије? Није ли и то измишљање некаква ресантиманска и националистичка манипулација?

30. мај 2019

Библиографија

Свим текстовима на интернету приступљено је 30.маја 2019.

Avdić, Senad. 2019. „I ‘Medalja otpora’ ima dvije strane“.

<https://startbih.ba/clanak/trac-partija-senada-avdicai-medalja-otpora-ima-dvije-strane/105488>

Андрић, Иво. 1981а. *Госпођица*. Београд: Просвета.

Андрић, Иво. 1981б. *Омер-наша Латас*. Београд: Просвета.

Бегановић, Давор. 2018а. ”Како размишљати о Андрићу?”

<http://ivanlorenovic.com/clanci/recenzije/davor-beganovic-kako-razmisljati-o-andricu>

Бегановић, Давор. 2018б. ”Одговор Зорану Милутиновићу”.

<http://ivanlorenovic.com/clanci/varia/davor-beganovic-odgovor-zoranu-milutinovicu>

стандарде у штампи и медијима, и да штити јавност од непрофесионалног и манипулаторског извештавања – и којем би незадовољни читалац требало да се обрати жалбом ако неки медиј одбије да објави његову реакцију и исправку лажне вести. Председник Управног одбора Вијећа и стручњак за етику медија Дарио Новалић требало би да ме заштити од уредника Дарија Новалића и Авдићеве клевете, па тиме читава ситуација задобија једну неодољиву хумористичку димензију. Сигурно постоји неко објашњење због чега сарајевски критичари бошњачког национализма на овакав начин бране Русмира Махмутџеџајића од мојих критика, али мора се признати да оно није свима одмах очигледно.

Bougarel, Xavier. 2017. *Islam and Nationhood in Bosnia-Herzegovina. Surviving Empires*. London: Bloomsbury.

Burg, Steven L. i Paul S. Shoup. 2000. *The War in Bosnia and Herzegovina. Ethnic Conflict and International Intervention*. Armonk, N.Y., London: M.E. Sharpe.

Дедијер, Владимир и Антун Милетић. 1990. *Геноцид над Муслиманима, 1941 - 1945*. Сарајево: Свјетлост.

Donia, Robert J. 2006. *Sarajevo. A Biography*. London: Hurst.

Dulić, Tomislav. 2005. *Utopias of Nation. Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941-42*. Uppsala: Uppsala Universitet.

Kazaz, Enver. 2012. *Subverzivne poetike*. Zagreb/Sarajevo: Synopsis.

Kazaz, Enver. 2016. "Kritika mržnje i utopija ljubavi", <http://ivanlovenovic.com/2016/03/enver-kazaz-kritika-mrznje-i-utopija-ljubavi/>

Казаз, Енвер. 2018а. "Милутиновићева критичка мрена". <http://ivanlovenovic.com/clanci/varia/enver-kazaz-milutinoviceva-kriticka-mrena>

Казаз, Енвер. 2018б. "Милутиновићеве логичке вратоломије". <http://ivanlovenovic.com/clanci/varia/enver-kazaz-milutinoviceve-logicke-vratolomije>

Lešić, Zdenko. 2005. „Ivo Andrić – pripovedač. Između naratologije i hermeneutike”. *Novi izraz*, 30(2005), 29.

Милутиновић, Зоран. 2018. *Битка за прошлост. Иво Андрић и бошњачки национализам*. Београд: Геопоетика.

Милутиновић, Зоран. 2018а. "Одговор Давору Бегановићу", 12/08/2018 <http://ivanlovenovic.com/clanci/varia/zoran-milutinovic-odgovor-davoru-beganovicu>

Милутиновић, Зоран. 2018б. "Одговор Енверу Казазу". 12/11/2018 <http://ivanlovenovic.com/clanci/varia/zoran-milutinovic-odgovor-enveru-kazazu>

Милутиновић, Зоран. 2018ц. "Други одговор Енверу Казазу". 21/11/2018 <http://ivanlovenovic.com/clanci/varia/zoran-milutinovic-drugi-odgovor-enveru-kazazu>

Motadel, David. 2013. "The 'Muslim Question' in Hitler's Balkans". *The Historical Journal*, 56.4(2013), 1007-1039.

"Најжешћа провокација Угљанина до сада!", 2019 <https://www.telegraf.rs/vesti/politika/3061247-najzesca-provokacija-ugljanina-do-sada-porucio-da-je-stefan-nemanja-veci-zlocinac-od-ratka-mladica-pa-udario-na-predsednika-srbije>

Палавестра, Предраг. 1997. "Трагови Андрићевих предсказања". *Свеске Задужбине Иве Андрића*, 13.

Pavlowitch, Stevan K. 2008. *Hitler's New Disorder. The Second World War in Yugoslavia*. London: Hurst.

Пековић, Ратко и Слободан Кљакић. 2012. *Ангажовани Андрић 1944-1954*. Београд: Службени гласник.

Перишић, Игор. 2018. "Науком против национализма". *Књижевна историја* 50.165

Petrović, Svetozar. 1972. *Priroda kritike*. Zagreb: Liber.

Pećanin, Senad. 2019. „Zaustavite Srbiju i Hrvatsku, da ne bude novog rata u Bosni“.
<https://remarker.media/politika/zaustavite-srbiju-i-hrvatsku-da-ne-bude-novog-rata-u-bosni/>

Sindbæk, Tea. 2012. *Usable History? Representations of Yugoslav Difficult Past from 1945 to 2002*. Aarhus: Aarhus University Press.

Scharping, Rudolf. 1999. *Wir dürfen nicht wegsehen. Der Kosovo-krieg und Europa*. Berlin: Ullstein.

Šabotić, Damir. 2019. „Bitka za Andrića“
<https://pescanik.net/bitka-za-andrica/>

Redžić, Enver. 1987. *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija*. Sarajevo: Svetlost.

Tomasevich, Jozo. 1979. *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*. Zagreb: Liber.

Žanić, Ivo. 1996. "Pisac na osami". *Erasmus*, 18.

Wilkinson, J. Gardner. 1844, 1848. *Dalmatia and Montenegro*, vol. 1 and 2. London.

Resume

Bosnia is a Country of Love, or Eleven Questions for Damir Šabotić

The article is the author's reply to a critique of his book *Bitka za prošlost. Ivo Andrić i bošnjački nacionalizam* (2018), published under the title "Bitka za Andrića" by Damir Šabotić on the internet portal Peščanik. Šabotić's critique focuses on five pages of *Bitka za prošlost* in which the author discusses Predrag Palavestra's contextualization of Andrić's story "Tri dečaka". Šabotić claims that Palavestra, following his own ideology, imposed on Andrić's works meanings which are not to be found in them: Andrić sends a message of hope and optimism, and Palavestra reads in it a diagnosis of hatred and pessimism. The author claims that Palavestra did not impose on Andrić's works meanings which cannot be found in them, and that this diagnosis of hatred is obvious regardless of Palavestra's interpretations. The author also claims that the attempt to present Palavestra as an equivalent to Andrić's Bosniak nationalist critics is quite unconvincing, and asks Šabotić eleven questions which – should he decide to reply – will help transform the allusive and strategically indeterminate position of his critique into a clear and explicit critical position.